

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA
ARCHEOLOGICZNEGO

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LIV

1995 - 1998

WARSZAWA 2001 VARSOVIE

Errata - ostatnie zdanie na s. 65 winno brzmieć:

W nieco większym zasięgu, między Bzurą, środkową Pilicą i Kamienną koncentrują się znaleziska dwóch innych typów zapinek, niemal nie znanych w pozostałych częściach kultury przeworskiej (Np. B. Balke 1976, s. 186nn., ryc. 15b, 31d, tabl. VII,4; B. Balke, W. Bender 1991, s. 161, tabl. XIII,3.7; M. Olędzki 1992, s. 61nn.; 1995, s. 239nn.). Chodzi tu o lokalny wariant żelaznych zapinek kapturkowych ze sprężynką ukrytą w cylinderku, z masywnym kabląkiem i szerokim grzebykiem, oraz podobne fibule bez grzebyka (Ryc. 8). Zapinki te, a szczególnie odmiana...

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

TOM LIV

Tom ten Redakcja dedykuje

Pani doc. dr hab. Teresie Węgrzynowicz

wieloletniej kierownicze Działu Epoki Brązu PMA

i redaktorze „Wiadomości Archeologicznych”

w pięćdziesięciolecie Jej pracy

w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie

Redaguje zespół: mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny), prof. dr. hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego), mgr Radosław J. Prochowicz, mgr Andrzej Tomaszewski, doc. dr. hab. Teresa Węgrzynowicz (zastępczyni redaktora naczelnego)

Tłumaczenia: Anna Kinecka
Katarzyna Czarnecka, Jacek Andrzejowski

Rysunki: J. Andrzejowski, R. Dąbrowski, W. Gawrysiak-Leszczynska, M. Jonakowski, A. Kamińska, L. Kobylińska, G. Nowakowska, A. Potoczny, M. Różycka, K. Stanek, P. Szymański, W. Wróblewski

Fotografie: M. Andrzejowska, P. Mastalerz, A. Ring, B. Tropiło, Archiwum PMA

Redakcja techniczna: Jacek Andrzejowski

Skład i łamanie: Radosław J. Prochowicz, Jacek Andrzejowski

Rycina na okładce przedstawia kołę paciorków bursztynowych i szklanych
z Lubieszewa, pow. Nowy Dwór Gdański

WARUNKI PRENUMERATY „WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNYCH”

Państwowe Muzeum Archeologiczne prosi o składanie przez odbiorców indywidualnych oraz instytucje zamówień na **stałą dostawę „Wiadomości Archeologicznych”**. Do przesyłki PMA dołączy fakturę z aktualną ceną detaliczną powiększoną o koszty przesyłki. Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa, tel. (22) 831 15 37. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury.

Adres redakcji:
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: pma@pma.it.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Tom (Vol.) LIV

SPIS TREŚCI

Contents

R o z p r a w y

Wojciech Wróblewski, Chronologia względna wczesnośredniowiecznych grodzisk środkowego i dolnego biegu Liwca. Próba analizy w świetle badań geologiczno-geomorfologicznych Relative chronology of early medieval earthworks on the Middle and Lower Liwiec (eastern Poland). Insights from the study of the region's geology and geomorphology	3
--	---

K o n f e r e n c j a

Jacek Andrzejowski, Konferencja <i>Kultura wielbarska a wschodnia strefa kultury przeworskiej</i>	23
Teresa Dąbrowska, Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim Eastern territories of the Przeworsk Culture in the Late Pre-Roman Period	25
Ewa Bokinić, Uwagi na temat powiązań kultury oksywskiej z kręgiem jastorfskim i Europą Północną w świetle materiałów z cmentarzyska w Podwiesku, stanowisko 2, pow. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie Some remarks on the connections of the Oksywie Culture with the Jastorf and the Nordic Cultures in the light of materials from the cemetery at Podwiesk site 2, on the Lower Vistula	37
Wojciech Mazurek, Materiały typu jastorfskiego ze stanowiska 5 w Wytycznie, gm. Urszulin, woj. lubelskie Finds of the Jastorf type from Wytyczno site 5, in Eastern Poland	49
Jacek Andrzejowski, Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji The Eastern Zone of the Przeworsk Culture – an attempt at definition	59
Katarzyna Czarnecka, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Oblinie, gm. Maciejowice, woj. mazowieckie A cemetery of the Przeworsk Culture at Oblin, on the Middle Vistula	89
Katarzyna Rusin, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Niemirowie, gmina Mielnik, woj. podlaskie A cemetery of the Przeworsk Culture at Niemirów, in Podlasie	101
Andrzej Kokowski, Ramy chronologiczne osadnictwa kultury przeworskiej w południowo-wschodniej Polsce Chronological frames of the Przeworsk Culture in the south east of Poland	109
Wojciech Nowakowski, Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim <i>Barbaricum</i> Iron cross-bow tendril brooches in the European <i>Barbaricum</i>	129
Ewa Bokinić, Wojciech Sosnowski, Wstępne wyniki badań cmentarzyska kultury wielbarskiej w Linowie, gm. Świecie n/Osą, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 6 A cemetery of the Wielbark Culture at Linowo, gm. Świecie nad Osą, woj. kujawsko-pomorskie, site 6. Preliminary report	147
Dyskusja	153
O d k r y c i a	157
K r o n i k a	197
W y k a z s k r ó t ó w	205

Niniejszy tom został opracowany i przygotowany do druku w czasie, gdy dyrektorem PMA i redaktorem naczelnym „Wiadomości Archeologicznych” był dr Jan Jaskanis.

dr Wojciech Brzeziński
dyrektor Państwowego Muzeum
Archeologicznego w Warszawie

OD REDAKCJI

Niemal wszystkie artykuły zamieszczone tomie LIV „Wiadomości Archeologicznych” napisane zostały przed wejściem w życie w Polsce reformy administracyjnej, tj. przed 1 stycznia 1999 roku. Redakcja wprowadziła w tych tekstach odpowiednie, w miarę możliwości dokładne zmiany, zatem wszystkie cytowane w tym tomie oznaczenia (gminy, powiaty i województwa) odnoszą się do obecnego podziału administracyjnego kraju.

Począwszy od tomu LIII Redakcja ujednoliciła zasady polskiej transliteracji tekstów pisanych cyrylicą, zgodnie z regułami stosowanymi w Bibliotece Narodowej (PN 83/N-01201 z dnia 1 lipca 1984 r.)

Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” prosi Autorów o dostarczanie tekstów na dyskietkach lub dyskach CD w edytorach Microsoft Word lub Word Perfect w postaci niesformatowanej (z wyjątkiem znaków tabulacji, wyśrodkowania, kursywy i pogrubienia). Dyskietce powinien towarzyszyć jeden egzemplarz wydruku, sformatowanego w sposób odpowiadający znormalizowanej stronie maszynopisu. Ilustracje mogą być nadal przygotowywane metodami tradycyjnymi lub dostarczane na dyskietkach w postaci plików TIFF w rozdzielczości 600 pt/cal. Procedura ta ułatwi szybsze przygotowywanie prac do druku w tradycyjnej dla „Wiadomości Archeologicznych” formie edytorskiej.

dr Wojciech Brzeziński
redaktor naczelny

WOJCIECH WRÓBLEWSKI

CHRONOLOGIA WZGLĘDNA Wczesnośredniowiecznych Grodzisk Środkowego i Dolnego Biegu Liwca

PRÓBA ANALIZY W ŚWIELE BADAŃ GEOLOGICZNO-GEOMORFOLOGICZNYCH

RELATIVE CHRONOLOGY OF EARLY MEDIEVAL EARTHWORKS ON THE MIDDLE AND LOWER LIWIEC (EASTERN POLAND)

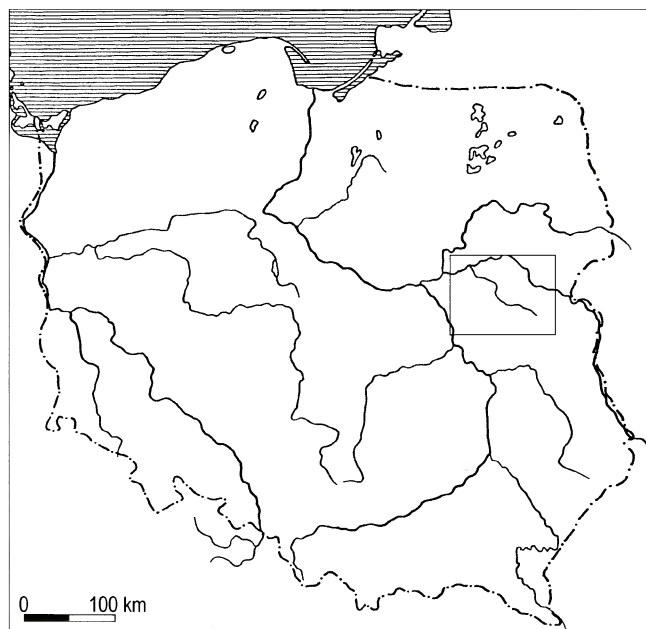
INSIGHTS FROM THE STUDY OF THE REGION'S GEOLOGY AND GEOMORPHOLOGY

Zagadnienia wstępne

W zgodnej opinii badaczy zajmujących się dziejami wczesnośredniowiecznego Mazowsza, do najslabiej rozpoznanych należą tereny międzyrzecza Wisły, Bugu i Wieprza. Historycy zwracają zwłaszcza uwagę na brak wystarczającej ilości informacji w źródłach pisanych pochodzących z XII i XIII w. (S. Arnold 1968, s. 330). Ta skąpa baza źródłowa sprawia mediewistom trudności głównie w odniesieniu do terenów dorzecza Liwca (A. Kasperowicz 1985, s. 16 n.). Problem rozwoju wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej dorzecza Liwca (Ryc. 1) nie doczekał się także opracowania bazującego na analizie źródeł archeologicznych, mimo, że historia badań wykopaliskowych prowadzonych w tym rejonie sięga ostatnich dziesięcioleci XIX w. (T. Łuniewski 1881; 1882). Wypowiadane jeszcze do niedawna opinie w tej kwestii cechuje skrajny pesymizm (M. Miśkiewiczowa 1988, s. 91, 93).

Systematyczne badania wykopaliskowe i studia nad wczesnośredniowieczną siecią osadniczą dorzecza Liwca prowadzone są dopiero od 1983 r. Wtedy to rozpoczęto stacjonarne prace wykopaliskowe na grodzisku we wsi Grodzisk, gm. Grębków (W. Wróblewski 1990), a także akcję badań powierzchniowych, prowadzonych tu w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski¹.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest problem chronologii względnej najlepiej pod względem archeologicznym rozpoznanych wczesnośredniowiecznych stanowisk w dorzeczu Liwca, a mianowicie grodzisk. Analizą zostały objęte grodziska usytuowane w środkowym i dolnym biegu tej rzeki: od ujścia Muchawki do Liwca, po ujście samego Liwca do Bugu. Z przedstawionych poniżej rozważań szczegółowych wyłączone

Ryc. 1. Dorzecze Liwca na tle zarysu ziem polskich

¹ Do chwili obecnej zarejestrowano przeszło 250 nowych stanowisk archeologicznych pochodzących z młodszych faz wczesnego średniowiecza, tj. X–XIII w.

zostały grodziska znajdujące się w górnym biegu Liwca (w Klimach i Czołomyjach) oraz leżące nad dopływami Liwca: Sosną (grodzisko w Podnieśnie; do chronologii tego obiektu wrócimy jeszcze w dalszej części pracy) i Kostrzyniem (grodzisko w Grodziszczu Mazowieckim, dawniej Grodzisk, pow. Mińsk Mazowiecki). Podstawą rozważań dotyczących chronologii względnej grodzisk wczesnośredniowiecznych dorzecza Liwca są wyniki badań geologiczno-geomorfologicznych (J. Dzierżek, J. Nitychoruk 1987; 1989), a nie materiały *stricto* archeologiczne².

Zanim jednak przejdziemy do omawiania wyników badań geologiczno-geomorfologicznych, słów kilka poświęcić należy kwestii datowania materiałów archeologicznych.

Problemy datowania stanowisk archeologicznych

Podstawowym problemem badawczym, na jaki natykamy się przy opracowywaniu materiałów archeologicznych pochodzących z dorzecza Liwca, jest kwestia precyzyjnego określenia ich chronologii. Przeszło 90% materiałów datowanych na okres wczesnego średniowiecza stanowi ceramika, będąca niestety niezbyt czułym wyznacznikiem chronologicznym. Sytuację komplikuje dodatkowo fakt, że na ogół mamy tu do czynienia z większymi lub mniejszymi fragmentami naczyń, a jedynie w kilku przypadkach dysponujemy całymi naczyniami. Co więcej, ceramika ta pochodzi najczęściej spoza zespołów zwartych, co praktycznie uniemożliwia prowadzenie analizy współwystępowania cech (morfologicznych, technologicznych, stylów ornamentacyjnych). W takiej sytuacji trudno jest doprawdy mówić o precyzyjnym określaniu chronologii poszczególnych znalezisk.

Jest to zresztą kwestia o znacznie szerszym wymiarze, dotycząca w ogóle metod określania chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej (i nie tylko ceramiki) w archeologii polskiej. Ostatnio sprawa ta została poruszona przez A. Buko (1990, s. 316–335) w jego pracy dotyczącej ceramiki wczesnopolskiej. Rozdział poświęcony chronologii ceramiki zajmuje tam niecałe 5% tekstu, co już daje pewne pojęcie o skali problemu. Należy przy tym zaznaczyć, że A. Buko skoncentrował się raczej na zreferowaniu stanu badań nad chronologią ceramiki wczesnopolskiej, niż na przedstawieniu własnych, nowych koncepcji w tej kwestii.

W dotychczasowej literaturze propozycje schematów chronologicznych, bazujące głównie na wczesnośredniowiecznej ceramice, opierały się w zasadzie na klasyfikacji materiałów wczesnomiejskich. Uzyskane wyniki próbowano przenosić, czasami zupełnie mechanicznie, na materiały z poszczególnych historycznych

dzielnic Polski (W. Hensel 1950, s. 5), a nawet konstruowano systemy periodyzacyjne dla całego kraju (K. Jażdżewski 1967, tabl. 5). Tego typu rozwiązania budzą jednak uzasadnione zastrzeżenia, wynikające z sugerowanych wielokrotnie (choć w zasadzie do tej pory nie objętych systematycznymi studiami porównawczymi) możliwości nierównomiernego rozwoju technik garncarskich, stosowanej ornamentyki itp. Chodzi tu np. o wolniejszy – w stosunku do ośrodków wczesnomiejskich – rozwój produkcji garncarskiej w środowisku wiejskim (Z. Kurnatowska 1973, s. 441–443).

Studia porównawcze nad chronologią ceramiki wczesnośredniowiecznej produkowanej w ośrodkach wiejskich czy też, mówiąc szerzej, studia mikroregionalne, są pochodną stanu badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Trzeba tu niestety stwierdzić, że duża część postulatów wysuwanych w tej kwestii przed laty przez Z. Podwińską (1971, s. 19 n.) czeka w dalszym ciągu na realizację. Nawet wyniki badań, które od wielu lat cieszą się uzasadnionym uznaniem w środowisku naukowym, jak choćby opracowany przez Z. Hilcerównę (1967, s. 52) układ chronologiczny dla materiałów wczesnośredniowiecznych dorzecza górnej i środkowej Obry, budzą jednak pewne zastrzeżenia: w przedstawionym przez tę autorkę podziale materiału ceramicznego na grupy technologiczne i typy morfologiczne nie mieszczą się w zasadzie materiały z grodziska w Bonikowie – czyli najlepiej przebadanego stanowiska w tym rejonie!

Większość zaproponowanych do tej pory podziałów chronologicznych ceramiki wczesnopolskiej łączy jedna wspólna cecha – dążenie przede wszystkim do usystematyzowania materiałów na bezwzględnej osi czasu. Efektem tych zabiegów jest powszechne określanie ceramiki wczesnośredniowiecznej w przedziałach czasowych nie mniejszych niż jedno stulecie, w praktyce zaś skala błędu zwiększa się do 200, a nawet 300 lat (przykładem datowanie materiałów na X–XI lub XI–XIII w.). Wysunięty przed laty przez W. Hołubowicza (1965, s. 23, 30 n.) postulat podziału chronologicznego ceramiki wczesnopolskiej na dwie zasadnicze grupy (linią podziału na osi czasu miałyby być – w zależności od regionu – IX lub też X stulecie) i rozpatrywanie tego materiału w ramach tak przeprowadzonej klasyfikacji, także nie znalazł niestety szerszego oddźwięku.

Wydaje się, że próbą wyjścia z tego swoistego impasu mogłoby być jedynie wypracowanie systemu chronologii względnej, przy czym rzecz dotyczy oczywiście nie tylko ceramiki, o której tu mówimy, lecz także pozostałych kategorii zabytków wczesnośredniowiecznych. Pożądane byłoby, rzecz jasna, opracowywanie takich systemów chronologii względnej w obrębie poszczególnych mikroregionów. Następnym krokiem badawczym byłaby próba stworzenia systemu chronologii względnej dla szerszych obszarów i osadzenia tego systemu na bezwzględnej osi czasu. Dopóki nie będziemy w stanie określać względnych różnic czasowych (kategorie: starszy, równoczesowy, młodszy) dla poszczególnych grup zabytków, dopóty problem datowania materiałów

² Badania geologiczno-geomorfologiczne w dolinie Liwca prowadzili dr J. Dzierżek i dr J. Nitychoruk z Instytutu Geologii Podstawowej UW. Badania te były finansowane z tematu międzyresortowego RP III 35. Wyniki pierwszej serii badań z 1987 r. zostały już w pełni opublikowane (J. Dzierżek, J. Nitychoruk, W. Wróblewski 1990).

wczesnośredniowiecznych będzie nadal skażony nie-
możnością datowania materiałów pozyskiwanych
w trakcie badań w przedziałach mniejszych aniżeli jed-
no stulecie.

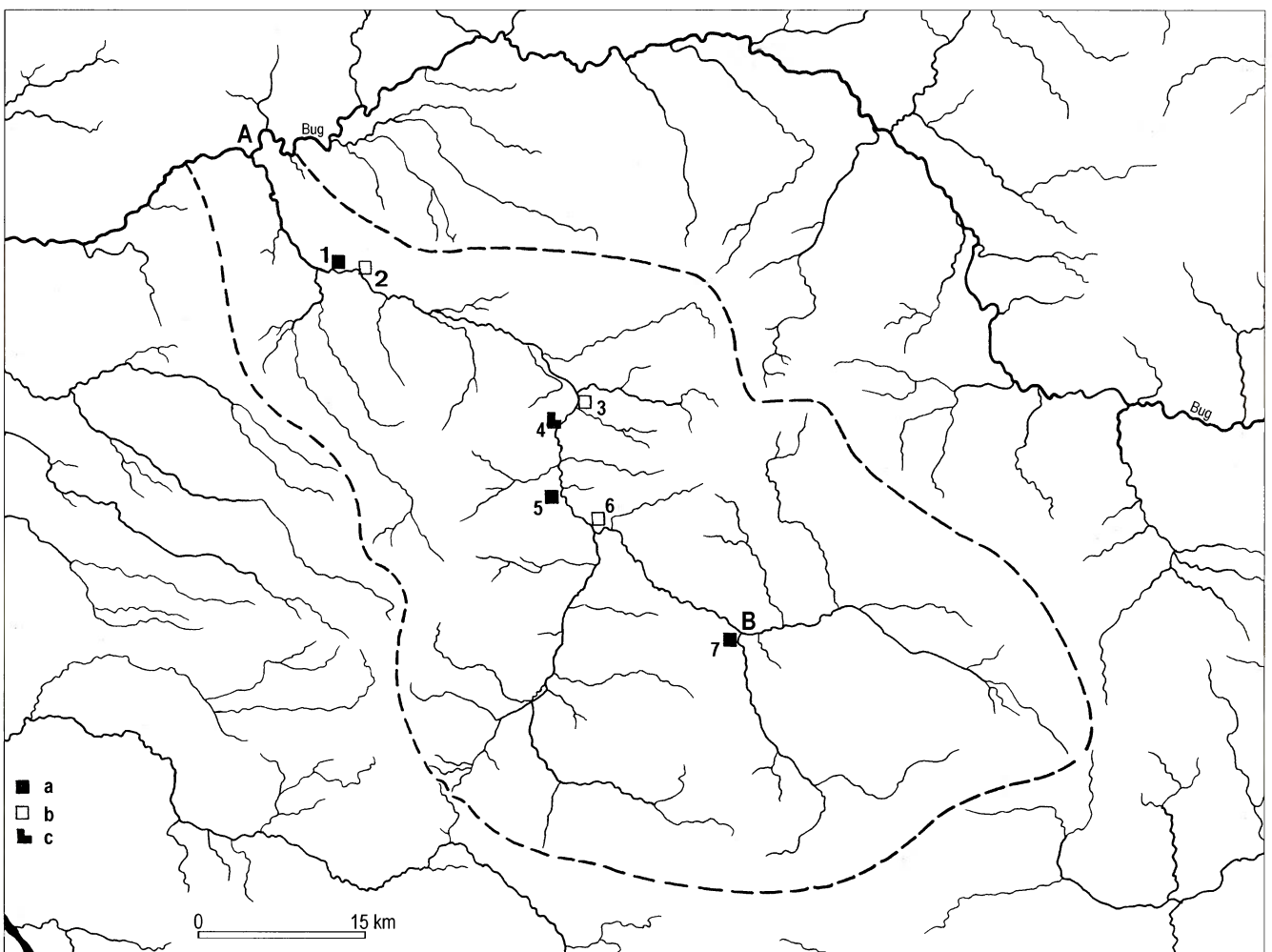
Od pewnego czasu podejmowane są zresztą próby
stworzenia systemu chronologii względnej dla ceramiki
wczesnośredniowiecznej w obrębie ściśle określonego
regionu. Mamy tu na myśli studia M. Parczewskiego
(1982, s. 31–69) nad wczesnośredniowiecznym osadni-
ctwem Płaskowyżu Głubczyckiego. Przeprowadzona
przez tego badacza analiza współwystępowania wydziel-
onych typów wylewów i typów ornamentacyjnych pozwo-
liła na zbudowanie dość precyzyjnego systemu chrono-
logicznego. Został on skorelowany w miarę możliwości
(ograniczonych przez dostępny zasób źródeł archeolo-
gicznych innego rodzaju) z bezwzględną skalą czasu.
Co więcej, w przypadku analizowanych przez M. Par-
czewskiego materiałów udało się wyróżnić formy przy-
datne dla analiz chronologicznych, a także typy naczyń
i grupy ornamentyki charakteryzujące się długim okre-
sem przeżywania, będące słabymi datownikami. Zwłasz-
cza ten ostatni aspekt ma kapitalne znaczenie, wiadomo
bowiem z etnoarcheologicznych badań W. Hołubowi-

cza (1950, s. 160 n.), że niektóre techniki produkcyjne
cechowała wyjątkowa długowieczność, co powodowa-
ło współwystępowanie z wytworami garncarskimi
o znacznie młodszym rodowodzie.

Przedstawiony powyżej pobieżny przegląd problematy-
ki związanej z datowaniem ceramiki wczesnopolskiej
oraz zaprezentowane wcześniej uwagi o charakterze i ja-
kości wczesnośredniowiecznych materiałów ceramicz-
nych pochodzących z dorzecza Liwca zmuszają do nie-
zwykle ostrożnego traktowania propozycji datowania
wczesnośredniowiecznych grodzisk z tego obszaru (Gro-
dziska Mazowska...). Skłaniają też do poszukiwania in-
nych, niezależnych sposobów wydzielania faz chrono-
logicznych lokalnej sieci osadniczej, funkcjonującej tu
między X a XIII stuleciem.

Charakterystyka środkowego i dolnego biegu Liwca

Jak już wcześniej zaznaczaliśmy, podstawą rozwa-
żeń dotyczących chronologii względnej są wyniki ba-
dań geologiczno-geomorfologicznych. Badania te kon-
centrowały się głównie na określeniu poziomu lustra

Ryc. 2. Wczesnośredniowieczne grodziska środkowego i dolnego biegu Liwca.

Grodziska zachowane do czasów współczesnych (a); grodziska nie zachowane do czasów współczesnych, lokalizacja przybliżona (b); zamek gotycki (c).

Barchów, gm. Łochów (1); Łochów, gm. loco (2); Węgrów, gm. loco (3); Liw, gm. loco (4); Grodzisk, gm. Grębków (5); Kucyk – Wyszków, gm. Liw (6); Wyłazy, gm. Mokobody (7). Punkty końcowe profilu podłużnego doliny Liwca (A–B, patrz ryc. 13)

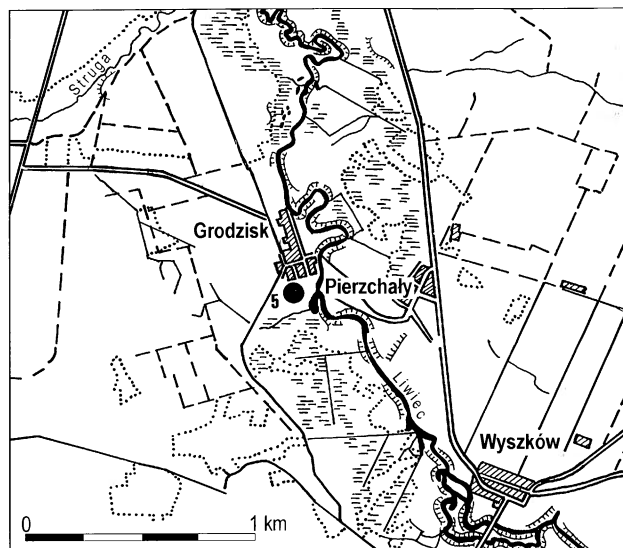
wody w Liwcu w okresie wczesnego średniowiecza – należało z nich oczywiście wyeliminować te partie rzeki, które z uwagi na ukształtowanie terenu, przez który płynie, mogłyby dostarczyć mało wiarygodnych danych. Do sprawy tej wrócimy niżej.

W tym miejscu należy słów kilka poświęcić same-mu Liwcowi (Ryc. 2). Rzeka ta jest najdłuższym lewym dopływem dolnego odcinka Bugu. Liwiec bierze swój początek we wschodniej partii Wysoczyzny Siedleckiej (na SE od miasta Mordy) i uchodzi do Bugu powyżej Wyszkowa. Łączna długość Liwca wynosi 126 km, powierzchnia jego dorzecza około 2.770 km² (Z. Mikulski 1965, s. 136–137). Rzeka płynie z południowego wschodu w kierunku północno-zachodnim i w swym środkowym biegu stanowi zdecydowaną granicę pomiędzy Wysoczyzną Siedlecką a Guzem Kałuszyńskim. W tej partii swego biegu Liwiec ma wyraźnie zaznaczoną dolinę, wśród wzniesień przekraczających poziom 200 m n.p.m. W dolnym biegu płynie już w obrębie płaskiej Równiny Wołomińskiej (J. Kondracki 1981, s. 320). Krajobraz dorzecza Liwca został w pełni ukształtowany w czasie zlodowacenia środkowopolskiego (stadiał Warty). W samej dolinie Liwca oraz w dolinach jego większych dopływów występują dość żyzne mady pochodzenia rzeczno, natomiast poza dolinami przeważają lekkie gleby bielicowe, wytworzone na podłożu gliny zwałowej (S. Z. Różycki 1972, s. 293–294; A. Musierowicz i in. 1968, mapa 1).

Liwiec jest rzeką o bystrym nurcie, dość dużych wahnięciach poziomu lustra wody (do 3 m w jego dolnym biegu) i silnie meandrującą, co w efekcie daje – szczególnie w środkowym i dolnym biegu rzeki – dużą liczbę starorzeczy, dodatkowych odnóg i zastoisk. Zupełnie inny charakter ma górny odcinek Liwca. Dolina rzeki jest tu słabo zaznaczona, brak jest wyraźnie ukształtowanych tarasów zalewowych, będących rezultatem zmieniających się warunków hydrograficznych. O ile w środkowym biegu (od ujścia Muchawki po okolice Węgrowa) można pokusić się o odtworzenie na podstawie analizy geomorfologicznej naturalnej historii Liwca, a wyniki tych analiz rzutują na wnioski odnośnie zmian w dolnym biegu rzeki, o tyle górny odcinek jej biegu jest dla dokładnej analizy geologiczno-geomorfologicznej nieprzydatny. Zbyt duża ilość niewiadomych stawia pod znakiem zapytania zasadność badań geomorfologicznych w tym rejonie, z tego też powodu został on wyłączony z niniejszych rozważań.

Pierwsza seria badań geologiczno-geomorfologicznych

Punktem wyjścia do podjęcia w dolinie Liwca badań geologiczno-geomorfologicznych stały się prace archeologiczne prowadzone na wczesnośredniowiecznym grodzisku we wsi Grodzisk, gm. Grębków (Ryc. 2:5). Obiekt w Grodzisku znajduje się w środkowym biegu Liwca i położony jest na lewym brzegu rzeki, na skraju cypla wrzynającego się w jej dolinę (Ryc. 3). Do chwili

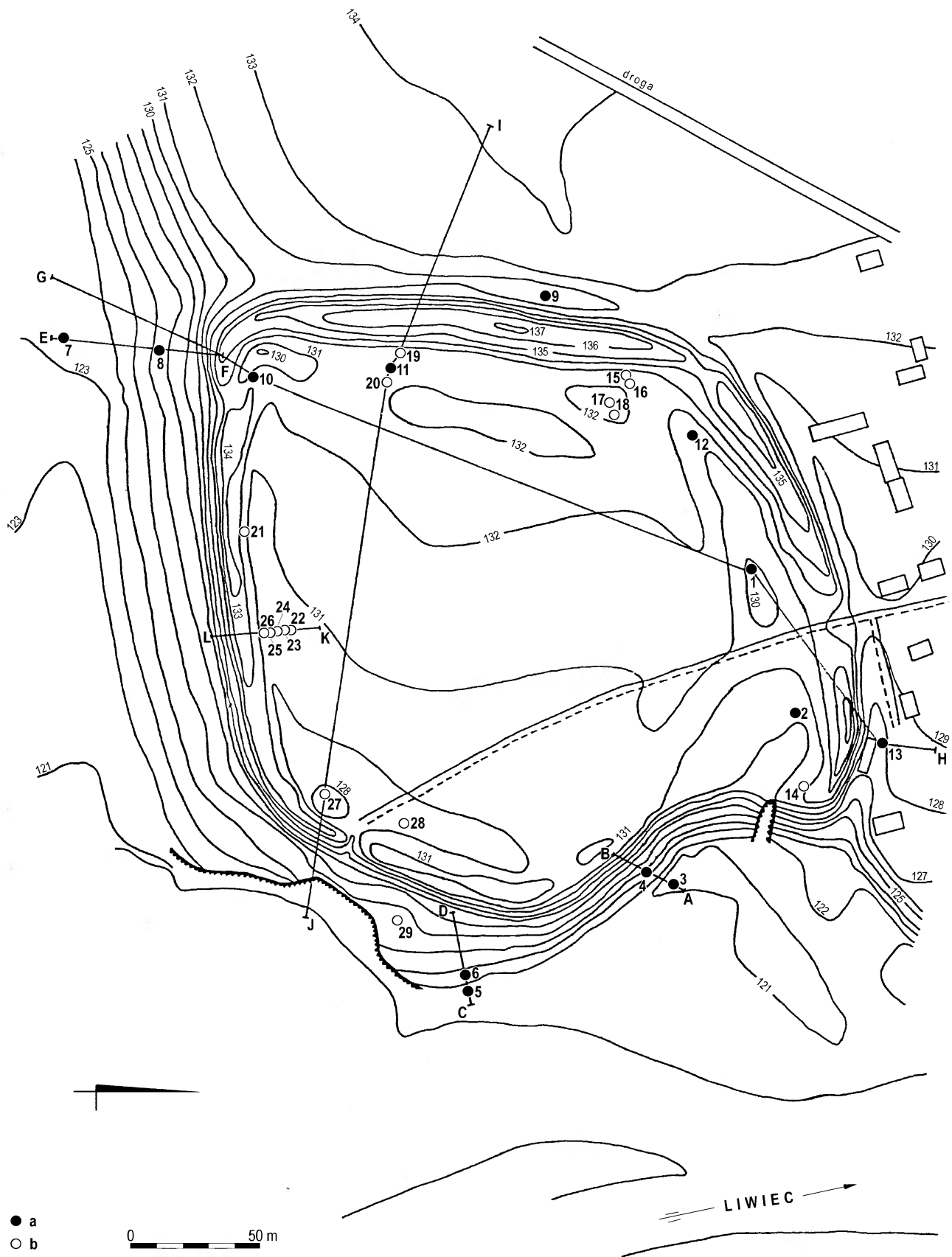

Ryc. 3. Szkic topograficzny usytuowania grodziska w Grodzisku (5)

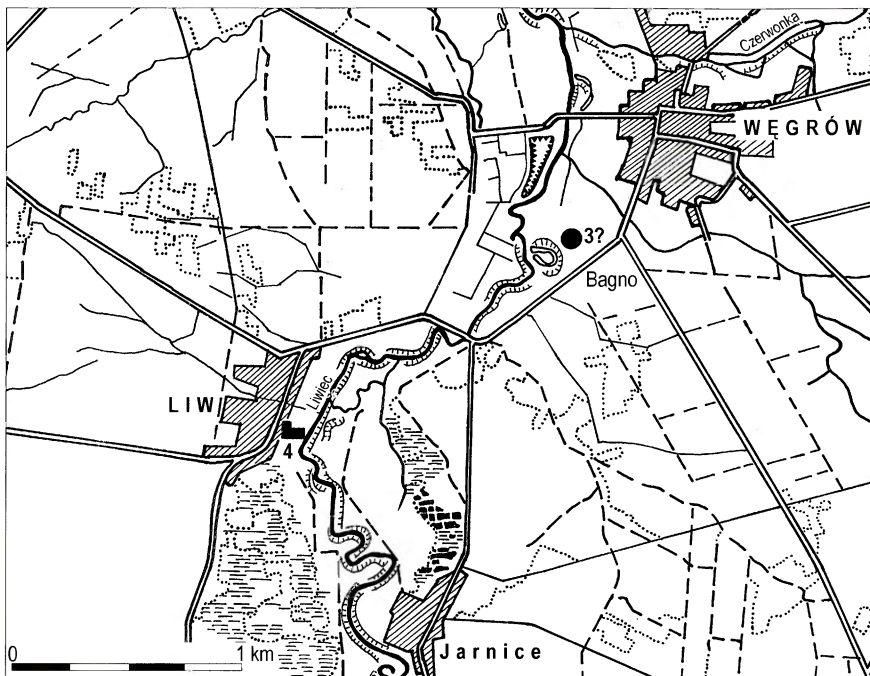
obecnej zachowała się dość dobrze czytelna podwójna linia umocnień obronnych: od N i W otaczają grodzisko wały, zewnętrzny i wewnętrzny, oddzielone od siebie podwójną linią fos; od E i S mamy do czynienia jedynie z wałem pojedynczym. Wały zewnętrzne mają przebieg prosty. NE narożnik grodziska, liczący wg szacunków około 3.000 m², w chwili obecnej już nie istnieje (o czym niżej). Wały zachowane są nierównomiernie. Dobrze czytelna jest linia zewnętrzna. Na długich odcinkach ich wysokość osiąga 5–6 m, jedynie od E wał zewnętrzny został już prawie zupełnie zniszczony. Niemal całkowicie rozorany na całej swej długości jest także wał wewnętrzny. Dość dobrze czytelne są natomiast przebiegi fos, z wyjątkiem fosy zewnętrznej od strony N, całkowicie tam zniwelowanej przez zabudowania wsi Grodzisk, przytykające bezpośrednio do linii wałów (Ryc. 4; W. Wróblewski 1990, s. 295–297).

W 1967 r. przeprowadzono na tym obiekcie krótkie badania sondażowe. Na podstawie skąpego materiału ceramicznego wydатовano grodzisko na XI w. i zasugerowano jego refugialny charakter (L. Gajewski i in. 1970, s. 160–161; Grodziska Mazowsza..., s. 57–59). Prowadzone od 1983 r. systematyczne badania wykopaliskowe stały się podstawą do wysunięcia odmiennych wniosków zarówno odnośnie chronologii, jak i funkcji tego grodziska. Przede wszystkim wyróżniono dwie fazy jego zasiedlenia. Pierwszą, datowaną ogólnie na X w., wyznacza wewnętrzna linia wału. Gród w tym czasie mógł rzeczywiście stanowić refugium. Druga datowana jest na okres od połowy XI w. po przełom XII i XIII stulecia, kiedy to zostały usypane wały zewnętrzne obwiedzione od N i W dodatkową fosą. Gród stał się w tym czasie centrum lokalnej organizacji terytorialnej, będąc poprzednikiem kasztelańskiego grodu w Liwie (W. Wróblewski 1990, s. 304–314).

Pierwsza seria wierceń geologicznych (13 odwiercowań sondażowych) została przeprowadzona w Grodzisku w 1987 r., a jej głównym celem było uchwycenie ewentualnych związków badanego obiektu z płynącym

Ryc. 4. Plan tachimetryczny grodziska w G r o d z i s k u z naniesionymi sondażami geologicznymi. Pierwsza seria wierceń geologicznych w 1987 r., sondy 1–13 (a); druga seria wierceń geologicznych w 1989 r., sondy 14–29 (b)

Ryc. 5. Szkic topograficzny usytuowania zamku w Liwie (4) i domniemanego grodziska w Węgrów (3?)

w chwili obecnej u jego podnóża Liwcem (J. Dzierżek, J. Nitychoruk 1987). Badania te wykazały, że w momencie funkcjonowania grodu w Grodzisku Liwiec płynął w korycie wyższym od obecnego o ok. 6–7 m. Zewnętrzna fosa grodziska, o głębokości 3–4 m była zasilana wodą bezpośrednio z rzeki, stanowiąc dodatkową, sztuczną odnogę Liwca. Dno ówczesnej rzeki zawierało liczne starorzecza, odcięte meandry, i rozległe bagniska i było przez to trudne do sforsowania (J. Dzierżek, J. Nitychoruk, W. Wróblewski 1990, s. 319–324).

W czasie jednej z wiosennych powodzi³ rozległy meander znajdujący się na S od grodziska został odcięty od głównego nurtu rzeki. Efektem tego było przerwanie zasilania fosy zewnętrznej grodziska, a tym samym zmniejszenie jego zdolności obronnych od N i W, a także od S – na skutek przemieszczenia się koryta rzeki w kierunku wschodnim. Liwiec w zmienionym korycie podmywał silnie wały grodziska w jego części NE. Stopniowy proces erozji koryta rzecznej doprowadził nie tylko do utraty pierwotnych zdolności obronnych grodziska, przyczynił się także do całkowitego zniszczenia jego NE partii. Proces, zrekonstruowany w wyniku badań geologiczno-geomorfologicznych w Grodzisku, można śmiało określić mianem katastrofy ekologicznej (J. Dzierżek, J. Nitychoruk, W. Wróblewski 1990, s. 324).

Uzyskane wyniki badań, oprócz zupełnie nowych informacji dotyczących badanego grodziska, nasunęły także szereg wątpliwości. Przede wszystkim zrodziło się pytanie dotyczące funkcjonowania L i w a (Ryc. 2:4). W dotychczasowej literaturze przedmiotu obowiązywała bowiem hipoteza o istnieniu tam grodziska, datowanego na XII w., na którym dopiero w 2. połowie XIV w.

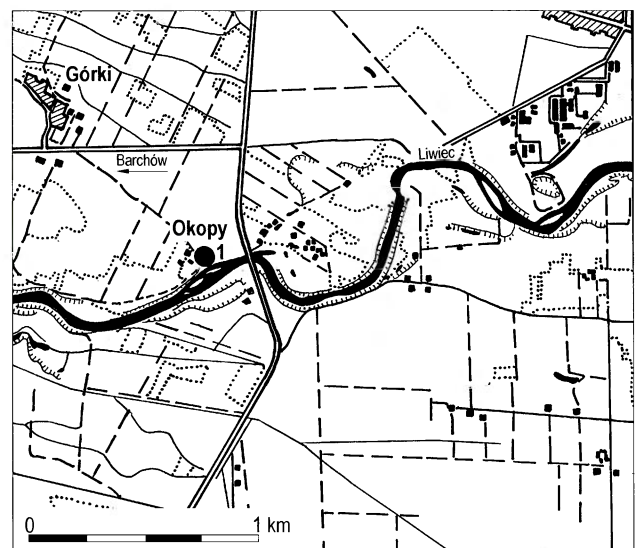
³ Wylewy Liwca występują najczęściej w marcu i kwietniu, choć zdarzają się one także i w czerwcu (Z. Mikułski 1965, s. 170).

miano wznieść gotycki zamek książąt mazowieckich (Z. Tomaszewski 1956, s. 205; J. Galicka 1964, s. 7–10; J. Tyszkiewicz 1974, s. 165, ryc. 15; B. Guerquin 1984, s. 200). Leżący o 5 km na N od Grodziska zamek w Liwie jest usytuowany na dnie doliny Liwca (Ryc. 5). W świetle przedstawionej wyżej analizy chronologia ta musiała ulec zakwestionowaniu. Miejsce, w którym znajduje się zamek w Liwie, w momencie funkcjonowania grodu w Grodzisku położone było bowiem wedle wszelkiego prawdopodobieństwa poniżej poziomu lustra wody Liwca. Gród w Liwie mógł więc powstać dopiero po zmianie (erozji) koryta Liwca oraz po zdecydowanym obniżeniu się poziomu wód. Podobne wątpliwości zaczęło nasuwać także datowanie grodu w Barchowie (J. Dzierżek, J. Nitychoruk, W. Wróblewski 1990, s. 325). Obiekt ten, znajdujący się

w dolnym biegu Liwca (Ryc. 2:1), datowany był do tej pory na X–XI w. (L. Paderewska 1968, s. 190–191; Grodziska Mazowska..., s. 15–17). W ostatnich opracowaniach był nawet uznawany za najstarsze grodzisko wczesnośredniowieczne znajdujące się w dolinie Liwca (S. Hoczyk-Siwkowska 1988, s. 50).

Grodziska wczesnośredniowieczne środkowego i dolnego biegu Liwca

Wobec opisanej sytuacji konieczne stało się przeprowadzenie drugiej serii badań geologiczno-geomorfologicznych grodzisk wczesnośredniowiecznych usytuowanych w środkowym i dolnym biegu Liwca. Badania te zrealizowano w 1989 r., a objęto nimi obiekty

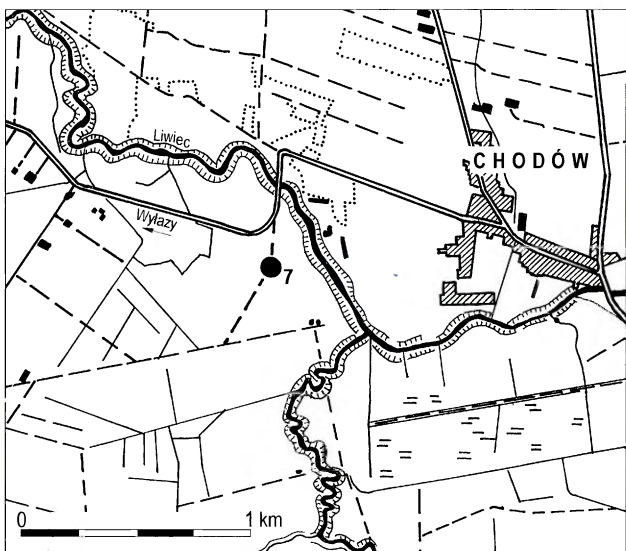

Ryc. 6. Szkic topograficzny usytuowania grodziska w Barchowie (1)

w Barchowie, Liwie, Grodzisku i Wyłazach (J. Dzierżek, J. Nitychoruk 1989). Zanim przejdziemy do prezentacji wyników badań geologicznych, przyjrzyjmy się bliżej tym grodziskom, znanym już wcześniej z publikacji badaczy związanych z IHKM PAN (Grodziska Mazowska..., 1976).

Zacznijmy od wspomnianego przed chwilą Barchowa. Grodzisko to położone jest na prawym brzegu Liwca, w dolnym biegu tej rzeki, w obrębie jej szerokiej doliny. W chwili obecnej Liwiec płynie w głębokim jej rozcięciu, kilkanaście metrów na S od opisywanego obiektu (Ryc. 6). Jest to grodzisko pierścieniowate, o pojedynczej linii wałów i wymiarach około 65×75 m, przy średnicy majdanu około 14 m. Obiekt ten jest już niestety dość silnie zniszczony. Badaniami sondażowymi (3 wykopy) objęto tu obszar o powierzchni 39 m². W ich wyniku stwierdzono obecność drewniano-ziemnej konstrukcji wałów, a także fosy zewnętrznej. Nieliczny materiał ceramiczny wydawano na X–XI w. (L. Paderewska 1968, s. 190–191; Grodziska Mazowska..., s. 15–17).

W Liwie badania archeologiczne na terenie zamku książąt mazowieckich prowadzone były w połowie lat 50., przy okazji prac architektoniczno-konserwatorskich (Z. Tomaszewski 1956, s. 205), a także w 2. połowie lat 70. Jakkolwiek wyniki nie zostały do chwili obecnej opracowane, to na podstawie zachowanych danych archiwalnych oraz znajdujących się w magazynach zamkowych materiałów pochodzących z badań w 1977 r. można sądzić, że działalność budowlana w Liwie rozpoczęła się dopiero w XIV w. Niewielkie wzniesienie o wymiarach około 80×80 m, na którym zbudowany został gotycki zamek książąt mazowieckich, usytuowane jest na lewym brzegu Liwca, na dnie podmokłej doliny rzeki. Wydaje się, że odkryte tu w latach 50. resztki drewnianych konstrukcji nie były pozostałościami obwarowań wczesnośredniowiecznego grodu; łączyć je należy raczej z pracami inżynieryjnymi zmierzającymi do stabilizacji gruntu, poprzedzającymi wzniesienie ceglano-zamku (por. W. Wróblewski 1991, s. 75).

Ryc. 7. Szkic topograficzny usytuowania grodziska w Wyłazach

Jako że kwestie związane z opisem i analizą wykopalisk w Grodzisku były poruszane już wcześniej, możemy przejść do omówienia kolejnego obiektu, a mianowicie grodziska w Wyłazach (Ryc. 2:7). Grodzisko to położone jest na lewym brzegu Liwca, nad starym korytem Muchawki, wpadającej do Liwca powyżej interesującego nas obiektu (Ryc. 7). Samo grodzisko – pierścieniowate, o pojedynczej linii wałów i wymiarach około 80×80 m oraz wymiarach wnętrza około 38×43 m – jest bardzo źle zachowane. W 1967 r. przeprowadzono tu badania sondażowe, które objęły łącznie powierzchnię 42 m² (3 wykopy). W wyniku tych badań stwierdzono w Wyłazach obecność osady otwartej, datowanej na VIII–IX w.⁴, natomiast samo grodzisko datowane było na XI–XII w. Podstawą określenia chronologii była ceramika (L. Gajewski i in. 1970, s. 163–164; Grodziska Mazowska..., s. 161–164).

Podsumowując ten, z konieczności skrótowy, opis interesujących nas grodzisk, przypomnijmy jeszcze raz ich obowiązującą do tej pory chronologię: 1) Barchów – X–XI w.; 2) Liw – XII–XIII w. (sugerowana konieczność przesunięcia datowania na XIV w.); 3) Grodzisk – XI w. (w wyniku badań stacjonarnych wydzielono dwie fazy: X w. oraz połowa XI w. do XII/XIII w.); 4) Wyłazy – XI–XII w.

Najstarszym z tej grupy byłoby tu więc niewątpliwie grodzisko w Barchowie, najmłodszym wydaje się być obiekt w Liwie. Grodziska w Wyłazach i w Grodzisku powinny być sobie mniej więcej współczesne. Podstawą datowania wszystkich prezentowanych stanowisk był materiał ceramiczny, a wnioski odnośnie funkcji poszczególnych obiektów były wyciągane na podstawie rozpoznana jedynie niewielkiej części badanych grodzisk (w Barchowie i Wyłazach poniżej 1% powierzchni ogólnej). Nawet w przypadku najlepiej do tej pory przebadanego obiektu w Grodzisku (prawie 500 m²) trudno jest mówić o zadowalającym stopniu jego znajomości⁵.

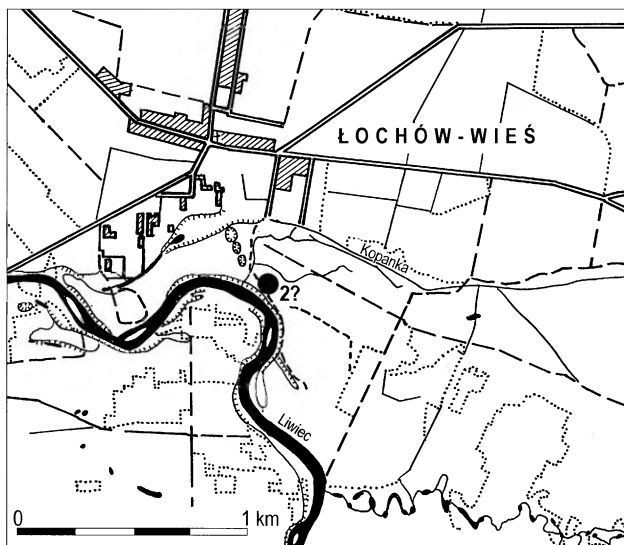
Wątpliwości dotyczące wczesnośredniowiecznych grodzisk usytuowanych w środkowym i dolnym biegu Liwca nie kończą się zresztą na kwestii ich chronologii. Pozostaje jeszcze problem liczby tych obiektów. Otóż wedle wszelkie prawdopodobieństwa funkcjonowały tu jeszcze trzy grodziska: w Łochowie, w Węgrowie i w Wyszku. W opracowaniu dotyczącym grodzisk Mazowsza i Podlasia to ostatnie jest wymienione niejako mimochodem – jako obiekt wykreślony z rejestru grodzisk (Grodziska Mazowska..., s. 178). Nie wspomina o nich M. Miśkiewiczowa (1981) w swojej pracy o Mazowszu wschodnim, nie wymienia ich także J. Kalaga (1989) w studium o kompleksie osadniczym w Krzesku.

⁴ Początkowo prowadząca badania w Wyłazach I. Górka datowała tę osadę na X w. (L. Gajewski i in. 1970, s. 163–164). Podstawą obu propozycji chronologicznych dla tej osady był ten sam materiał ceramiczny.

⁵ W tym przypadku godzi się jedynie wskazać na fakt, że mamy do czynienia z obiektem unikatowym pod względem wielkości w tej części ziem polskich. Jego imponująca powierzchnia porównywalna jest z Wawelem (por. S. Kozieł, K. Żurowska 1979, s. 343, ryc. 165). Nie zmienia to, rzecz jasna, wątpliwości związanych z precyzją zaproponowanej dla tego grodziska chronologii.

O grodziskach z Łochowa, Węgrowa i Wyszkowa pisał natomiast S. Nosek (1951) oraz powołując się na ustalenia tego badacza K. Musianowicz (1960). Pierwsze wzmianki o tych obiektach pochodzą jednak z końca XIX i początków XX w.

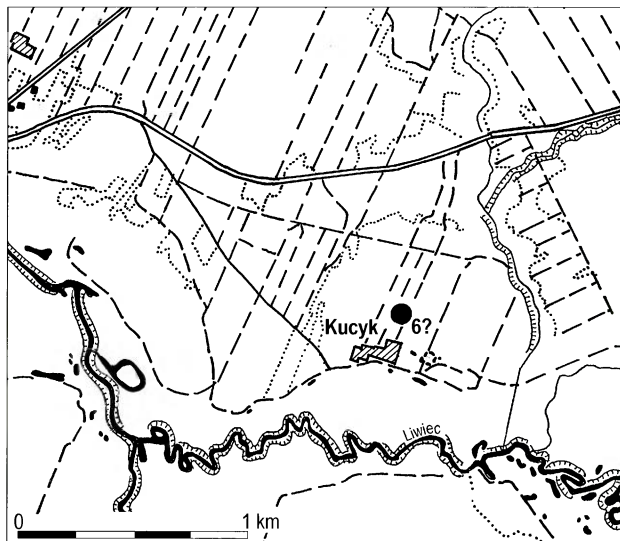
Grodzisko w Ł o c h o w i e (Ryc. 2:2) istniało jeszcze na początku XX w. W czasie prac poszukiwawczych prowadzonych przez M. Wawrzeńskiego i S. Małkowskiego znajdowano na jego terenie liczne fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych zdobionych ornamentem pasmowym oraz żużle hutnicze (M. Wawrzeński 1912, s. 49; 1913, s. 35–36; S. Nosek 1951, s. 364; K. Musianowicz 1960, s. 199–200). Nie wiemy nic o kształcie tego grodziska, zachowała się jedynie informacja, że obwód całego obiektu wynosił około 434 m. Daje to nam pewne wyobrażenie o jego wielkości: jeżeli wały były sypane na planie kwadratu (wariant Grodziska), to długość boku powinna wynosić około 100 m, jeżeli natomiast grodzisko to miało kształt w przybliżeniu kołisty, to jego średnica wynosiła około 140 m. Brak jest także dokładniejszych danych odnośnie lokalizacji tego grodziska w terenie. Jednakże wzmianka, że leżało ono w odległości około 500 kroków od Liwca (M. Wawrzeński 1912; 1913) stanowi pewną przesłankę do próby jego przybliżonego położenia. Analiza

Ryc. 8. Szkic topograficzny usytuowania grodziska w Ł o c h o w i e (2?)

mapy topograficznej w skali 1:25000 (arkusz 264.11, Łochów) skłania do wysunięcia przypuszczenia, że grodzisko to znajdowało się w widłach Liwca i jego niewielkiego prawego dopływu, rzeczki Kopanki, na S od Łochowa-Wsi, tj. około 2 km na SE od samego Łochowa i około 2 km na E od grodziska w Barchowie (Ryc. 8).

Praktycznie nic nie wiadomo o domniemanym grodzisku w W ę g r o w i e (Ryc. 2:3). O tym, że istniał tu niegdyś gród, informuje nas jedynie króciutka wzmianka w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego (t. XIII, s. 256). Brak jest jednak jakiegokolwiek opisu oraz wskazówek co do lokalizacji (M. R. Witanowski 1922, s. 146; K. Musianowicz 1960, s. 200). Można

Ryc. 9. Szkic topograficzny usytuowania grodziska w K u c y k u – W y s z k o w i e (6?)

jedynie domniemywać, że grodzisko w Węgrowie znajdowało się powyżej ujścia do Liwca jego prawego dopływu, rzeczki Czerwonki (mapa topograficzna 1:25000, arkusz 264.32, Węgrów), być może na dzisiejszych SW obrzeżach miasta, w rejonie odkrytych wiosną 1989 r. osad otwartych⁶. Jest to teren krawędzi najdalej na N wysuniętej części Wysoczyzny Siedleckiej, przechodzącej tu już w tzw. Obniżenie Węgrowskie (Ryc. 5).

Z tej grupy trzech nie istniejących już w chwili obecnej grodzisk najdalej w górę Liwca miało być położone grodzisko w W y s z k o w i e (Ryc. 2:6). Ponieważ zarówno S. Nosek (1951, s. 365), jak i K. Musianowicz (1960, s. 202) „gubili” kolejne fragmenty najstarszego opisu tego obiektu, zmuszeni jesteśmy sięgnąć do publikacji źródłowej: *Wyszków, powiat węgrowski, gub. siedlecka. Nad Liwcem są wydmy. Około roku 1872 na jednej z tych wydym zwanej „Kuczyk”, między Liwcem a prawym dopływem (niewielki strumień), były ślady okopów formy kwadratowej; wewnątrz były popioły i ślady urn. Znajdowano też pieniądze*. (M. Wawrzeński 1910, s. 75). Ten lakoniczny tekst zawiera dwie informacje, których znaczenia nie sposób przecenić. Pierwsza z nich dotyczy lokalizacji grodziska. W odległości około 2 km na SE od Wyszkowa znajduje się niewielki przysiółek Kucyk. Wioska leży na piaszczystym, najwyższym tarasie doliny Liwca; na E od niej wpada do Liwca mały bezimienny strumień (mapa topograficzna 1:25000, arkusz 264.34, Grębków, i 264.43, Mokobody). Można więc z całą pewnością założyć, że gród ten znajdował się nie w Wyszowie, lecz właśnie na gruntach wsi K u c y k, być może na obszarze zajęтым przez współczesną zabudowę (Ryc. 9). Druga informacja dotyczy kształtu tego grodziska: „okopy formy kwadratowej”. Pierwszą analogią, jaka się nasuwa, jest grodzisko we wsi Grodzisk, znajdujące się około 4 km na NW w linii prostej od Kucyka.

⁶ Badania powierzchniowe prowadziła dr J. Kalaga (AZP, arkusz 51–75); chodzi tu o wczesnośredniowieczne osady otwarte (Węgrów stan. 24, 25 i 27), datowane na XI–XIII w.

Kształtowanie się obrazu doliny Liwca w młodszych fazach holocenu. Problem poziomu wód gruntowych we wczesnym średniowieczu i jego wpływ na procesy osadnicze

Zanim przejdziemy do prezentacji wyników badań geologiczno-geomorfologicznych prowadzonych w Barchowie, Liwie, Grodzisku (druga seria wierceń) oraz w Wyłazach, przypomnijmy pokrótce kilka kwestii bardziej ogólnej natury. Chodzi tu o problem poziomu wód gruntowych we wczesnym średniowieczu i jego wpływ na procesy osadnicze. Według starszych koncepcji, z obniżaniem się poziomu wód gruntowych oraz poziomu wód w rzekach i jeziorach należałoby się liczyć najwcześniej od X w. Zmiany poziomu wód wiązano przy tym z zachodzącymi w tym czasie zmianami klimatycznymi (por. K. Buczek 1960, s. 49–50). Koncepcje głoszące, że od X w. nastąpiło na ziemiach polskich zdecydowane ocieplenie klimatu powodujące obniżanie się poziomu wód, nie bardzo dają się pogodzić z jedyną wzmianką źródłową dotyczącą warunków klimatycznych panujących u schyłku X w., a mianowicie z przekazem Ibrahima ibn Jaq’uba, który zanotował: *We wszystkich krajach północy głód powstaje nie na skutek braku opadów i długotrwałej suszy, lecz jedynie z powodu częstych deszczów i długotrwałego nagromadzenia wody gruntowej. Susza nie jest u nich zgubna, toteż nikt, kogo ona dotknie, nie boi się jej* [a to] z powodu wilgotności ich krain i ich wielkiego zimna. (wyd. T. Kowalski 1946, s. 52). Rodzi się więc w tym miejscu pytanie: czy we wczesnym średniowieczu mamy na ziemiach polskich do czynienia z obniżaniem, czy też podwyższaniem się wód gruntowych?

H. Jankuhn (1983, s. 35) w pracy o archeologii osadnictwa stwierdza, że w Europie Środkowej lata pomiędzy rokiem 800 a 1200 były okresem wyjątkowo ciepłym i wilgotnym, charakteryzującym się wyższymi temperaturami, szczególnie zimą, oraz zwiększoną ilością opadów, a zatem i zwiększonym napływem wód. Badania prowadzone w Niemczech, w dolinach Sprewy i Haweli, udokumentowały w kilku przypadkach, że późnosłowiańskie warstwy kulturowe znajdowały się na badanych stanowiskach na poziomie około 1 m niższym od dzisiejszego poziomu wód gruntowych. Zdaniem J. Hermann (1959) nie było to jedynie zjawisko lokalne, lecz o znacznie szerszym zasięgu. Przyczyną tego stanu rzeczy miałyby być zarówno zmiany klimatyczne (ochłodzenie, wzrost opadów), jak i lokalne karczunki lasów, nasilone w Europie Środkowej w okresie między X a XII w.

W dorzeczu górnej i środkowej Obry, na kilku badanych w tym rejonie stanowiskach ze starszych faz wczesnego średniowiecza (do X w.), nie udało się do końca wyeksplorować badanych obiektów osadniczych (m. in. w Pszczewie, Międzyrzeczu i Bonikowie). Bezpośrednią przeszkodą był wysoki współczesny poziom wody gruntowej. Można to wytłumaczyć jedynie tym, że w momencie użytkowania tych obiektów poziom wód

gruntowych musiał być znacznie niższy od obecnego, w przeciwnym bowiem przypadku trudno byłoby sobie wyobrazić możliwość korzystania z tych obiektów. Fakt ten stał się podstawą do wysunięcia wniosku o pierwotnym zasiedlaniu w początkowych fazach wczesnego średniowiecza niższych partii doliny Obry; proces przesuwania się osadnictwa poza krawędź doliny rzeki miał się według tej koncepcji rozpocząć nie wcześniej niż w X w. (Z. Hilczerówna 1967, s. 38–44, 221 n.). O podobnym zjawisku pisała także J. Kałaga (1989), która omawiając wyniki badań prowadzonych na jednej z osad przygodowych w Krzesku (stan. 3) podkreśliła występowanie dna eksplorowanego tam obiektu niemalże na poziomie współczesnej wody gruntowej.

Przytoczone powyżej przykłady skłaniałyby do przyjęcia założenia, że w starszych fazach wczesnego średniowiecza, przy bardziej suchym klimacie, poziom wód gruntowych był zdecydowanie niższy od współczesnego. Dopiero w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (od X w.) mieliśmy do czynienia z podnoszeniem się poziomu wód i przenoszeniem osadnictwa na wyżej położone tereny. Jednakże sprawa ta nie jest absolutnie jednoznaczna. Dane archeologiczne, którymi dysponujemy z terenu ziem polskich, są w tej kwestii niejednokrotnie ze sobą sprzeczne (por. Z. Podwińska 1971, s. 29). I tak np. z młodszych faz wczesnego średniowiecza znamy osady otwarte zakładane na suchszych kępach znajdujących się na dnie dolin rzecznych: w Wieścicach osada, datowana na 2. połowę XII – XIV w., założona została na niewielkiej kępie zalewowej w dolinie Warty (A. Nowakowski, J. Wieczorek 1968); w sieradzkim zespole osadniczym XI–wieczne osady także lokowane były na suchych kępach, wśród podmokłych łąk rzeczki Żeglina (A. Chmielowska 1975, s. 343). Tak więc należałoby się liczyć z faktem, że zwiększony napływ wód, będący wynikiem zachodzących pomiędzy 800 a 1200 r. zmian klimatycznych, mógł prowadzić – w zależności od warunków lokalnych – zarówno do procesów akumulacji, jak i erozji. Pierwszy wariant stwierdzono w wypadku jeziora Drużno (M. Jagodziński, M. Kasprzycka 1990, s. 33), drugi natomiast w przypadku jeziora Gopło (U. Packulanka 1952, s. 584).

Także poglądy geologów i hydrologów na kwestie poziomu wód gruntowych i kształtowania się dolin rzecznych w najmłodszych fazach holocenu nie są w tej materii całkowicie zgodne. Procesy sedymentacyjne formujące doliny rzeczne zależą głównie od czynników klimatycznych i tektonicznych. Np. nierównomierność opadów powoduje okresowe wezbrania wody w rzece, prowadzące do przyrostu osadów facji pozakorytowej, a wyrównany przepływ prowadzi do stabilizacji rzeki i umożliwia przemieszczanie się osadnictwa ku korytom rzecznych. Wpływ ruchów tektonicznych na sedymentację rzeczna polega na rozcinaniu osadów przy tendencjach do wynoszenia obszaru oraz przyroście aluwii przy tektonicznym wginaniu danego terenu (L. Starkel 1977, s. 233–251). I tak np., wg E. Falkowskiego badającego Wisłę, Narew i Bug, od lat 4200 BP

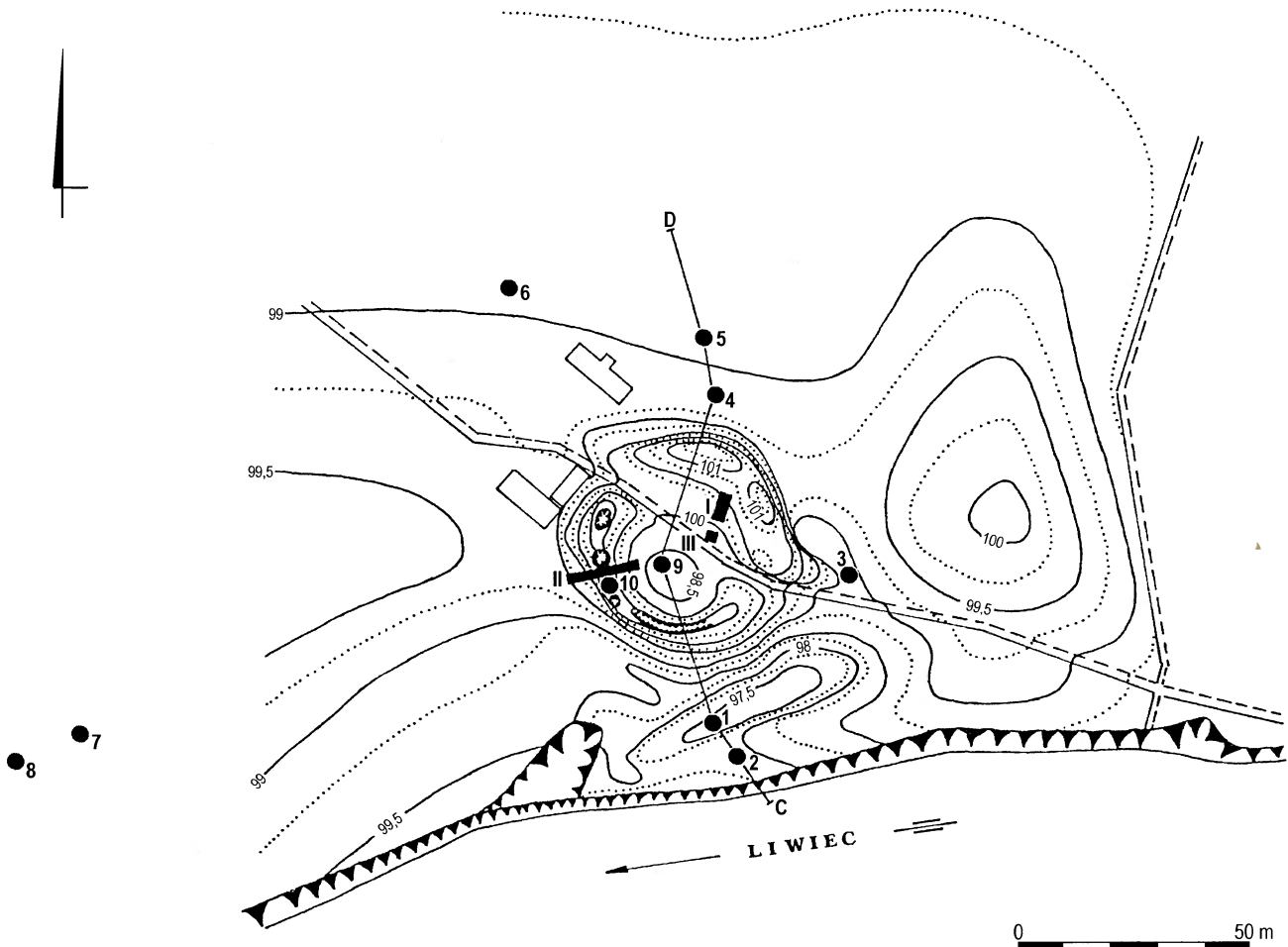
do XVII w. istniała stabilizacja meandrujących koryt rzecznych, a dopiero w ostatnich 300 latach nastąpiło dziczenie rzek oraz przewaga akumulacji nad erozją (E. Falkowski 1970; 1971; 1975). Inaczej przedstawia holoceniską historię rozwoju rzek w Polsce S. Kozarski i K. Rotnicki (1977; 1978), badający Wartę i Prosnę. Ich zdaniem erozja, zapoczątkowana u schyłku preboreału, ze zmniejszonym natężeniem trwa do dziś, a towarzyszy jej powstawanie osadów facji powodziowej.

Datowania zmian sedymentacyjnych w dolinach rzecznych nie ułatwiają bynajmniej, wbrew poglądom geologów, usytuowane w nich obiekty archeologiczne. I tak np. ruiny gotyckiego zamku w Baranowie są pogrążone w madach Wisły, co świadczyć by mogło o późniejszej od nich intensywniej sedymentacji pozakorytowej (L. Starkel 1977, s. 247–248). Z zupełnie inną sytuacją mamy jednak do czynienia w Czersku, gdzie we wczesnym średniowieczu rozpoczął się proces erozji koryta Wisły, co w efekcie spowodowało znaczne obniżenie jej poziomu i przesunięcie głównego nurtu o około 3 km w kierunku wschodnim (L. Rauhutowa 1976, s. 14; całkowicie odmienną opinię w tej kwestii prezentuje Z. Biernacki 1968, s. 19; 1969, s. 186). Przypomnijmy, że chodzi tu o jedną rzekę, na odcinku nie przekraczającym 200 km. Wydaje się, że wszystkie omówione wyżej przykłady winny skłonić do głębszej refleksji.

Odczytywaniu procesów sedymentacyjnych zachodzących w dolinach rzecznych nie sprzyja dodatkowo działalność gospodarcza człowieka. Generalnie rzecz ujmując, działania ludzi podejmowane w celu podporządkowania sobie przyrody, komplikują obraz zmian sedymentacyjnych, wynikających tylko z czynników naturalnych – klimatu i tektoniki. Gospodarcza aktywność człowieka polegająca na karczowaniu lasów, regulacji koryt rzecznych, eksploatacji piasków i żwirów korytowych, prowadzą do zmniejszenia zdolności retencyjnych dorzecza, powiększania koryta i zwiększania spadków rzek, a w rezultacie szybkiej erozji rzecznej. Uprawa roślin okopowych, naruszająca strukturę ziemi, powoduje splukiwanie gleby ze zboczy dolin rzeki, a w efekcie – zwiększenie sedymentacji facji pozakorytowej, podobnie jak zrzut wód kopalnianych prze-syconych osadami (J. Dzierżek, J. Nitychoruk 1989).

Przy tak dużej ilości procesów naturalnych i sztucznych, determinujących sedymentację rzeczną, trudno jest wyznaczyć jeden charakterystyczny wzorec dla wszystkich rzek i dorzeczy w Polsce, czy też nawet jej części. Każda z rzek ma swój sposób sedymentacji, określony przez właściwe dla niej czynniki. Dlatego też – co należy mocno podkreślić – przedstawione dalej uwagi będą dotyczyły tylko przebadanej części doliny Liwca.

Rozległą i płaską dolinę tej rzeki nadbudowują miejscami pola piasków wydmywowych położone na zajmują-

cym największą powierzchnię doliny III tarasie Liwca. Taras ten wznosi się o 2 do 3,5 m nad obecny poziom wody w rzece. Występujące na nim liczne ślady dawnych przepływów meandrowych wypełnione są osadami organogenicznymi. W stromych krawędziach tego tarasu występują osady facji powodziowej – mułki przewarstwione drobnymi piaskami oraz pokłady torfu o miąższości 0,5–0,8 m. Płaska powierzchnia i budowa geologiczna tego tarasu wskazują na akumulacyjną jego genezę, natomiast obecność torfu w profilu rejestruje stabilizację przepływów w rzece oraz zabagnienie i niedostępność doliny. Prawdopodobnie z tego powodu zamek w Liwie zbudowany jest na sztucznym nasypie. Inną budowę ma taras IV, na krawędzi którego leży grodzisko w Wyłazach. Do 1,5 m występują tu piaski drobnoziarniste, natomiast głębiej zalegają żwiry i piaski gruboziarniste. Taras ten jest wyższy od tarasu III o 1 do 2 m i zachował się w niewielu miejscach.

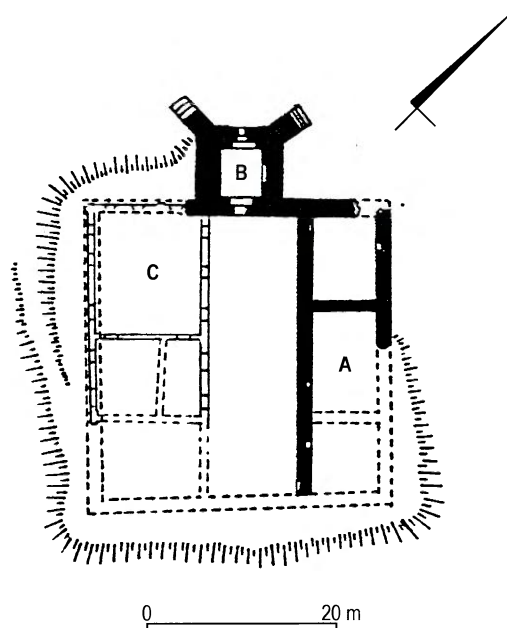
W głębokim (do 3 m) rozcięciu tarasu III, w którym płynie obecnie Liwiec, można zauważyć dwie formy inicjalnych tarasów powstałych kilkadziesiąt lub kilkaset lat temu, na pewno po okresie funkcjonowania wszystkich badanych grodzisk. Oba te tarasy są wynikiem akumulacji związanej z dziczeniem Liwca, który jest obecnie w fazie przejściowej między rzeką meandrującą a dziką. Konstatacja ta zgodna jest z obserwacjami poczynionymi przez E. Falkowskiego dla Bugu i Narwi, który datuje początek dziczenia rzek na wiek XVII.

Drua seria badań geologiczno-geomorfologicznych

Po przedstawieniu uwag dotyczących procesów sedymentacyjnych zachodzących w dolinie Liwca, możemy przejść do prezentacji wyników badań geologiczno-geomorfologicznych związanych, związanych z interesującymi nas grodziskami⁷.

1. Grodzisko w B a r c h o w i e zajmuje niewielki obszar otoczony 2-metrowej wysokości wałami zbudowanymi z piasków drobnych. Na obszarze samego grodziska, jak i w jego najbliższym otoczeniu, wykonano 10 odwiertów sondażowych. Dla badanego obiektu charakterystyczny jest brak fos w jego północnym otoczeniu. Jedynie ilasty muł nawiercony w sondzie nr 5 może być śladem przepływu. Powierzchnia grodziska jest położona ponad 3,5 m nad poziom wody w Liwcu, a ślady przepływu w sondzie nr 5 wskazują na 3-metrową różnicę położenia wody w czasach funkcjonowania grodziska i obecnych (Ryc. 10).

2. Zamek w L i w i e położony jest na prawie 3-metrowym nasypie nadbudowującym III taras Liwca (Ryc. 11). Odsłaniające się w krawędzi tego tarasu torfy wskazują na zabagnienie doliny rzeki, stąd zapewne konieczność nadsypania wyższej powierzchni tarasu. Obserwacje dotyczące samego wzgórza zamkowego, jak i analiza

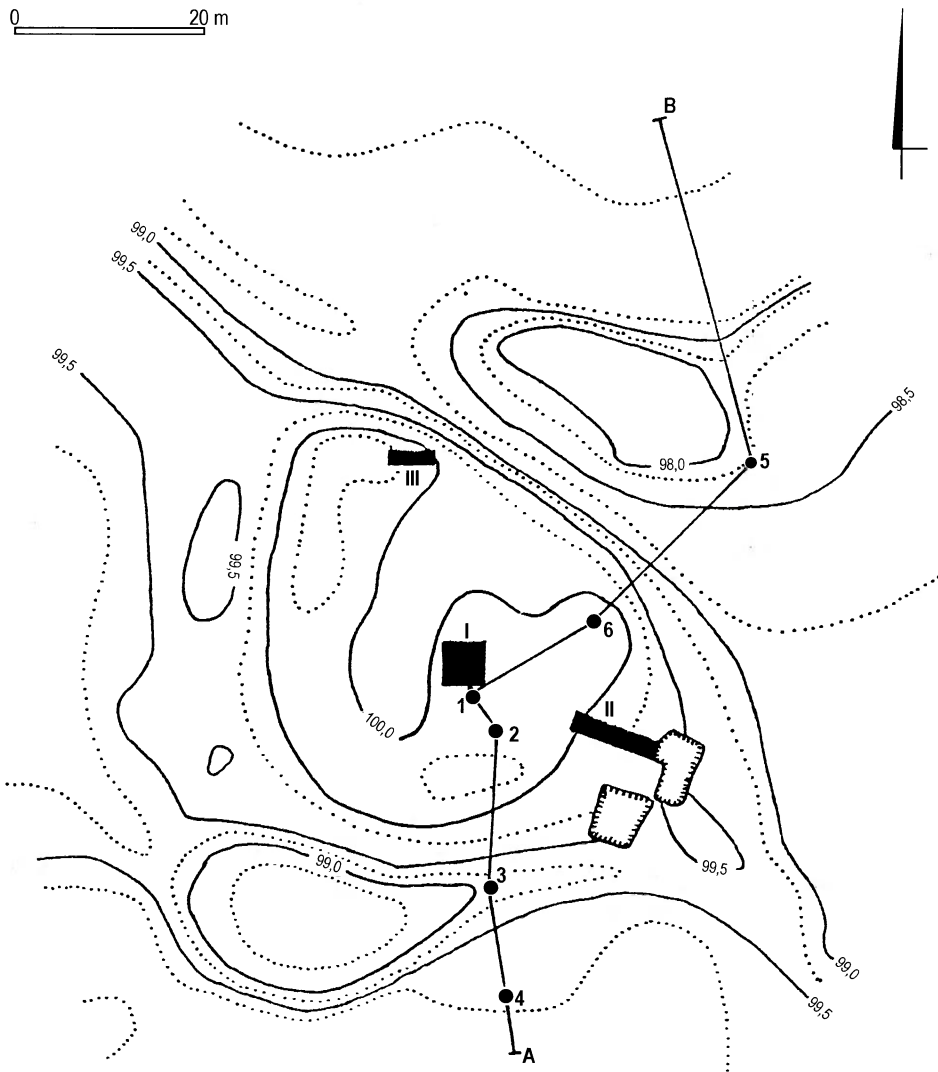
Ryc. 11. Plan wzgórza zamkowego i zamku w Liwie

dwóch szurfów założonych na krawędzi II tarasu doliny Liwca, w odległości około 200 m na S od zamku, pozwoliły na stwierdzenie, że zwierciadło wody w dawnym Liwcu było tu o około 4–4,5 m wyższe niż obecnie (aktualnie powierzchnia nasypu wznosi się o 6 m powyżej współczesnego lustra wody w rzece).

3. Grodzisko we wsi G r o d z i s k różni się od pozostałych, poddawanych tu analizie obiektów swoim położeniem: jest jedynym usytuowanym nie w obrębie doliny Liwca, a na krawędzi wysoczyzny (Ryc. 4). W drugiej serii badań założonych tu zostało 16 nowych odwiertów sondażowych (sondy nr 14–29), zlokalizowanych głównie w NW i S części grodziska. Druga seria badań geologicznych prowadzonych w Grodzisku w pełni potwierdziła omówione wyżej wyniki badań z 1987 r. Nowym elementem, związanym jednak już bezpośrednio z fazami użytkowania tego grodziska, było rozpoznanie dwóch okresów funkcjonowania fos wewnętrznych obiektu. Na odcinku N i W fosa wewnętrzna powstała zapewne w pierwszej fazie istnienia grodu (bezpośredni związek z wałem wewnętrznym), natomiast fosę wewnętrzną od strony S wykonano w drugiej fazie użytkowania grodu, ponieważ wykazuje ona bezpośredni związek z wałem zewnętrznym zamykającym grodzisko od S.

4. Grodzisko w W y ł a z a c h położone jest na IV tarasie Liwca (Ryc. 12). Założono tu 6 odwiertów sondażowych. Aktualnie powierzchnia tarasu, na którym usytuowane jest grodzisko, wznosi się około 4,5–5 m nad obecny poziom wody w rzece. Płytką fosą, o głębokości około 1 m, oddziela nieduży fragment tego tarasu, tworząc odizolowaną ze wszystkich stron wyspę. W prowadzonych tu wierceniach stwierdzono na głębokości do 1 m węgle drzewne (sondy nr 1, 2, 6), natomiast osady organogeniczne w fosach mają około 0,5 m miąższości (sondy nr 3 i 5). Wysokość położenia osadów organogenicznych sugeruje, że poziom wody w okresie funkcjonowania grodziska był o 4 m wyższy od obecnego.

⁷ W czasie badań prowadzonych w 1989 r. dokonano także rozpoznania sytuacji geomorfologicznej wczesnośredniowiecznej osady w Jarnicach, gm. Liw. W związku z zakresem tematycznym niniejszego artykułu, tj. chronologią względną grodzisk, analiza wyników uzyskanych w Jarnicach (J. Dzierżek, J. Nitychoruk 1989) została tu pominięta.

Ryc. 12. Plan tachimetryczny grodziska w Wyłazach z naniesionymi sondami geologicznymi (sondy 1-6)

Analiza wyników badań geologiczno-geomorfologicznych

Fakty, których dostarczyła analiza geomorfologiczna położenia poszczególnych grodzisk, pozwalają na wysnucie poniższych wniosków:

1. Zakładając tendencję do stałego obniżania się wody w Liwcu należy przyjąć następującą kolejność powstawania badanych obiektów: Grodzisk, Wyłazy, Liw, Barchów.

2. Usytuowanie grodziska w Grodzisku na skraju wysoczyzny świadczy o niedostępności doliny Liwca (jej

zabagnieniu), a wysoko przebiegające dno fos – o wysokim poziomie wody w rzece.

3. Obniżenie poziomu rzeki pozwoliło na lokowanie obiektów archeologicznych (grodzisko w Wyłazach) na IV tarasie Liwca, który znalazł się poza zatapiającym zasięgiem rzeki.

4. Dalsze obniżanie się wód Liwca doprowadziło do powstania jego III tarasu. Zabagniona dolina rzeki stała się wtedy dostępna dla osadnictwa. Na nasypie usytuowanym na III tarasie Liwca zlokalizowany został zamek w Liwie.

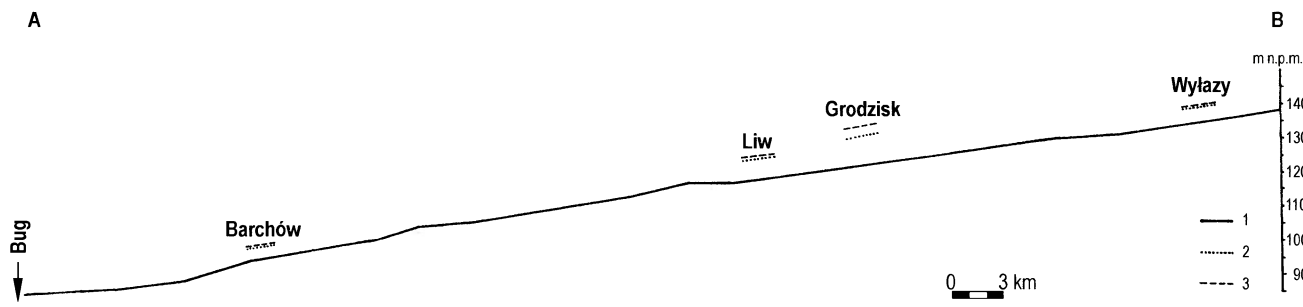
5. Niejasne jest położenie grodziska w Barchowie. Prawdopodobnie tamtejsze grodzisko leżało w widłach Liwca, którego prawa odnoga płynęła dość daleko na N od tego obiektu. Sytuacja geomorfologiczna miejsca, w którym wzniesiono to grodzisko, pozwala nawet na przyjęcie założenia, że mogło być ono młodsze od zamku w Liwie. Jednakże uwzględnienie, że Barchów znajduje się około 25 km od Liwa, już w dolnym biegu rzeki, skłania raczej do wniosku, że gród ten wzniesiony był nieco wcześniej.

Graficznym odwzorowaniem różnic poziomu lustra wody Liwca między okresem wczesnego średniowiecza i czasami współczesnymi jest profil podłużny badanego odcinka doliny rzeki (Ryc. 13).

Wnioski dotyczące geologiczno-geomorfologicznej analizy badanego odcinka Liwca są następujące:

1. Opisane cztery tarasy Liwca są niewątpliwie holoceniskie.

2. Najwyższy, IV taras rzeki powstał w okresie budowy lub już funkcjonowania grodu w Grodzisku.

Ryc. 13. Profil podłużny doliny Liwca od Chodowa (B) po ujście rzeki do Bugu (A). Współczesny poziom wody w Liwcu (1); poziom wody w fosach omawianych obiektów archeologicznych (2); poziom obszarów wewnętrznych poszczególnych obiektów (3)

- Ożywienie działalności gospodarczej człowieka (wyrąb lasów) spowodowało erozję, a następnie nadbudowywanie osadami facji powodziowej tarasu III.
- Okres stabilizacji przepływów w rzece spowodował schodzenie osadnictwa w zabagnioną dolinę.
- W wyniku intensywnej erozji, jaka miała miejsce po fazie osadnictwa, której manifestacją są omawiane grodziska wczesnośredniowieczne, Liwiec wciął się w III taras na głębokość 2 do 3 m.
- Ostatnie dwa etapy akumulacji i erozji dokumentują tarasy II i I, położone najbliżej współczesnego koryta rzeki.

Chronologia względna wczesnośredniowiecznych grodzisk środkowego i dolnego biegu Liwca

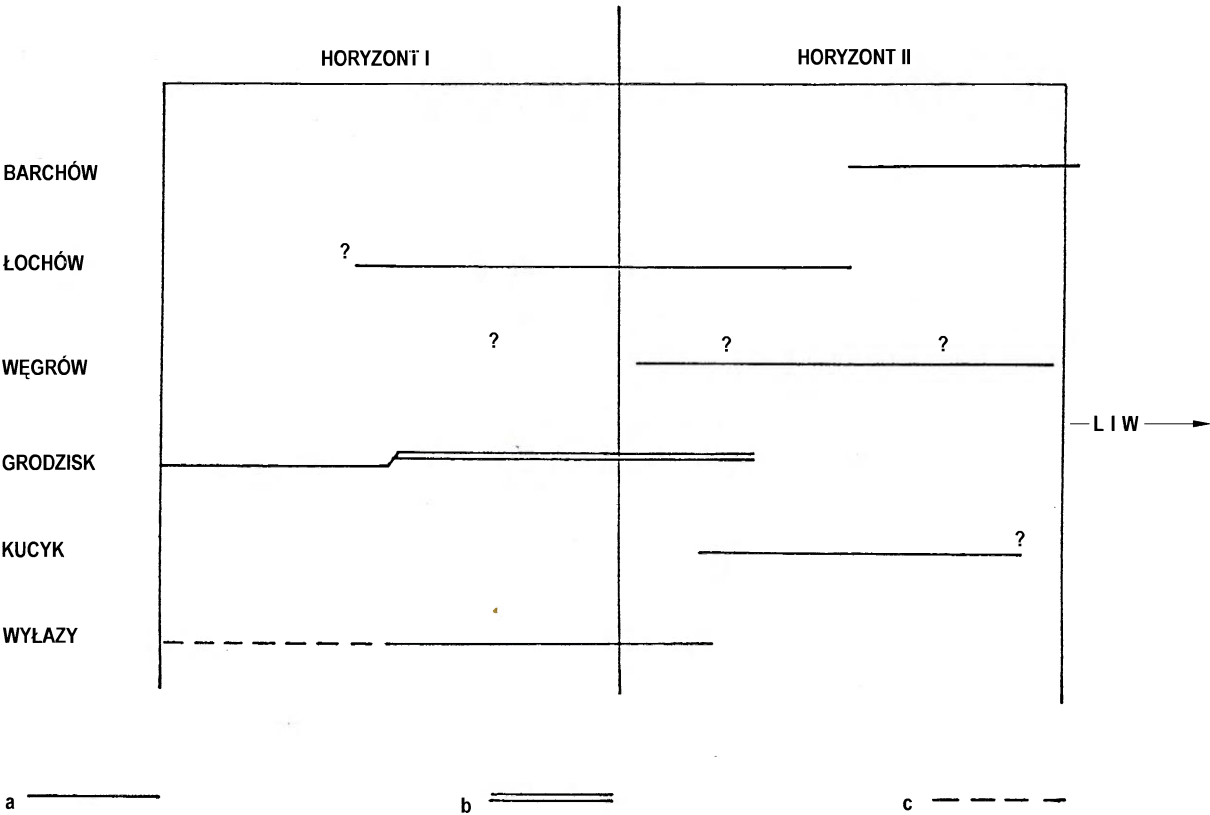
Zaprezentowane powyżej wyniki badań geologiczno-geomorfologicznych pozwalają na stworzenie schematu chronologii względnej wczesnośredniowiecznych grodzisk usytuowanych nad środkowym i dolnym Liwcem. Najstarszym obiektem jest tu niewątpliwie Grodzisk (1. faza funkcjonowania grodu). Mniej więcej współczesna byłaby osada otwarta poprzedzająca wzniesienie grodziska w Wyłazach. Można też założyć, że współczesne sobie były grodziska w Grodzisku (1. faza funkcjonowania grodu) oraz w Wyłazach. Zdecydowanie najmłodszym obiektem wydaje się być grodzisko w Barchowie. Nie ulega też wątpliwości, że miejsce, w którym wzniesiono zamek w Liwie, było dostępne dla osadnictwa w momencie znacznie późniejszym od tego, w którym funkcjonowały grodziska w Grodzisku i w Wyłazach.

W chwili obecnej jaśniej rysuje się też problem wzmiankowanych tu już trzech grodzisk, które nie zachowały się do czasów współczesnych – Łochowa, Węgrowa i Kucyka–Wyszkowa. W dotychczasowej literaturze przedmiotu starano się raczej pominąć milczeniem problem ich funkcjonowania we wczesnym średniowieczu (Grodziska Mazowsza...; M. Miśkiewiczowa 1981; J. Kalaga 1989). Trudno się w zasadzie dziwić takiemu nastawieniu: obecność aż siedmiu (łącznie z Liwem) grodzisk na odcinku rzeki licząc poniżej 60 km musiała budzić uzasadnione wątpliwości. Zastrzeżenia te mogły jednakże powstać jedynie przy założeniu współczesności wszystkich tych obiektów.

Grodzisko w Łochowie, zlokalizowane najprawdopodobniej na krawędzi IV tarasu Liwca, było zapewne bezpośrednim poprzednikiem grodziska w Barchowie. Po uwzględnieniu jego lokalizacji w dolnym biegu rzeki można przyjąć, że zostało ono wzniesione w momencie funkcjonowania grodzisk w Grodzisku (2. faza) oraz w Wyłazach.

Grodzisko w Kucyku położone było prawdopodobnie na III tarasie Liwca. Jeśli prawidłowo określono jego lokalizację (około 4 km na SE od Grodziska), to uwzględniając identyczność rozplanowania obu obiektów (zgeometryzowana, czworokątna forma) należałoby się liczyć z ich ścisłym związkiem chronologicznym. Oba grodziska byłyby sobie współczesne lub następowałyby jedno po drugim.

Najtrudniejszym zadaniem jest kwestia chronologicznego umiejscowienia domniemanego grodziska w Węgrowie, wnioskowanie jest bowiem obciążone zbyt dużą

Ryc. 14. Grodziska środkowego i dolnego biegu Liwca w systemie chronologii względnej. Grodzisko (a); Grodzisk, 2. faza (b); osada otwarta (c)

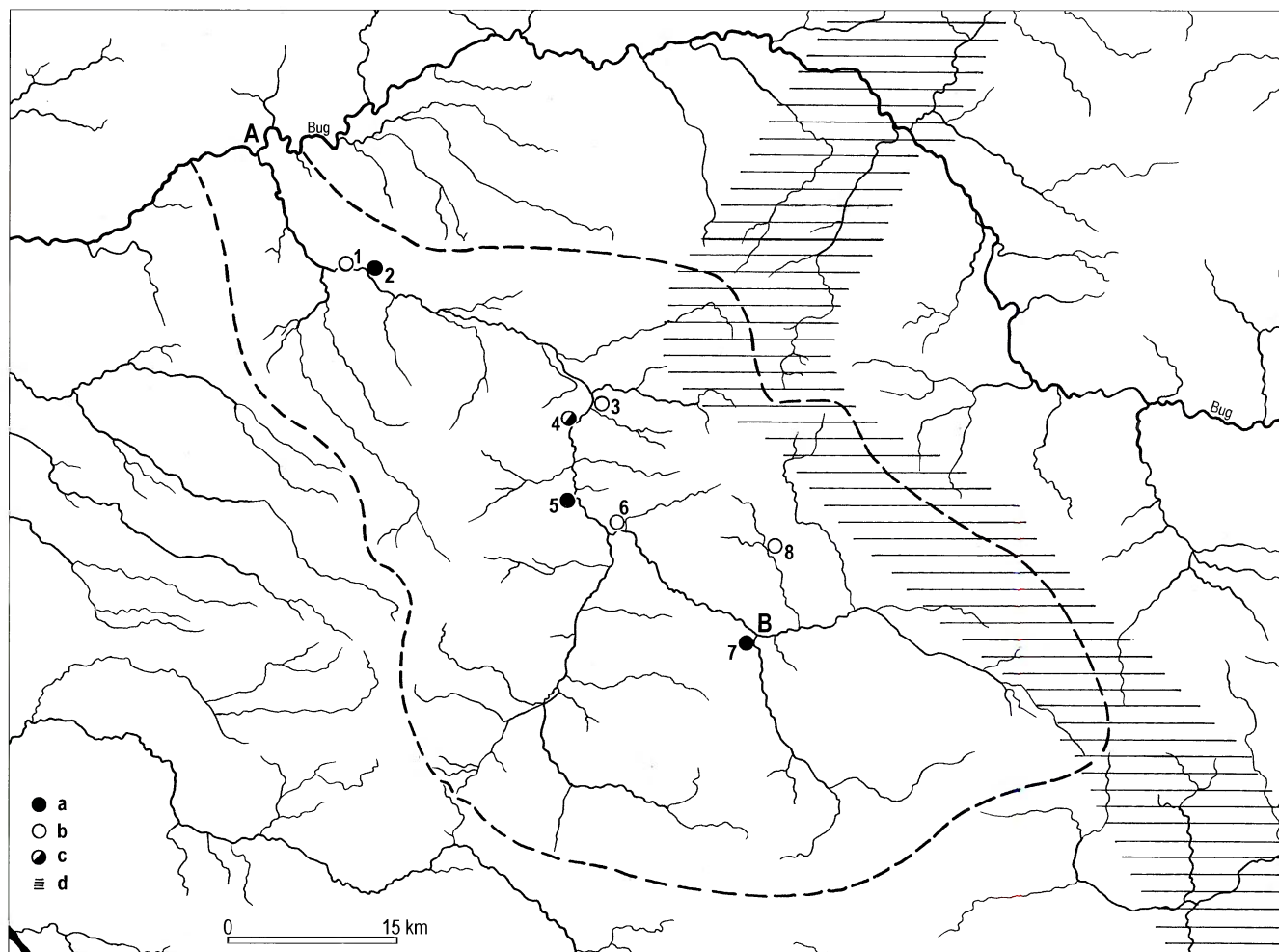
liczbą niewiadomych. Można jedynie przypuszczać, że tamtejszy gród powinien być starszy od zamku liwskiego i był, być może, współczesny obiektowi w Kucyku.

Jak w świetle przedstawionych powyżej danych powinna się przedstawiać kwestia chronologii względnej wczesnośredniowiecznych grodzisk usytuowanych w środkowym i dolnym biegu Liwca? Zanim spróbujemy odpowiedzieć na to pytanie, warto jeszcze zwrócić uwagę na dwie zasadnicze sprawy: po pierwsze, geomorfologiczna analiza usytuowania obiektów ułatwia nam jasne określenie przypuszczalnego momentu wzniesienia danego grodziska, jedynie zaś pośrednio może wskazać moment, w którym zaprzestano jego użytkowania; po drugie, przy określaniu chronologii grodzisk nie zachowanych do czasów nam współczesnych wzrasta ryzyko błędnego wydatowania. Zdając sobie sprawę z tych ograniczeń proponujemy chronologiczne rozwarstwienie omawianych w niniejszym artykule grodzisk na dwa horyzonty czasowe, I i II. Graficznym przedstawieniem tego podziału jest ryc. 14. Do horyzontu I, starszego, zaliczyć by można grodziska w Grodzisku, Łochowie i Wyłazach, natomiast do horyzontu II, młodszego, grodziska w Kucyku, Barchowie i Węgrowie(?). Ramy chronologiczne obu horyzontów zamykają się w czasie między X a XIII w. Niestety, w dalszym ciągu brak jest

możliwości precyzyjnego określenia zarówno *terminus post quem*, jak i *terminus ante quem* obu tych horyzontów. Brak jest obecnie jakichkolwiek podstaw pozwalających na łączenie Liwa z okresem wczesnego średniowiecza, został on więc umieszczony już poza ramami horyzontu II (Ryc. 14).

Interesująco przedstawia się kwestia przestrzennego rozrzutu grodzisk w ramach wydzielonych wyżej horyzontów chronologicznych (Ryc. 15). Grodziska horyzontu I (Łochów, Grodzisk i Wyłazy) są oddalone od siebie w regularnych odstępach, wynoszących około 20–25 km. Tak więc mielibyśmy tu do czynienia z trzema okręgami grodowymi, których powierzchnia wynosiłaby około 300 km². Należałoby się też liczyć z istnieniem wówczas dość silnie rozproszonego osadnictwa, równomiernie rozkładającego się wzdłuż całego analizowanego tu odcinka Liwca.

Zupełnie inaczej wygląda geografia grodzisk horyzontu II (Barchów, Węgrow(?) i Kucyk). Najdalej na N położone grodzisko w Barchowie jest zdecydowanie odsunięte od usytuowanych w środkowym biegu Liwca grodzisk w Węgrowie(?) i Kucyku. Nie można wykluczyć, że rolę opuszczonego grodziska w Wyłazach przejęło leżące w odległości około 10 km na N grodzisko w Podnieśniu, datowane do tej pory na XI w.

Ryc. 15. Wczesnośredniowieczne grodziska środkowego i dolnego biegu Liwca. Horyzont I (a); horyzont II (b); średniowieczny zamek w Liwie (c); orientacyjny przebieg pogranicza polsko-ruskiego od poł. XI do XIII w. (d). Numery stanowisk od 1 do 7 jak na ryc. 2; 8 – Podnieśno, gm. Suchożębry. Punkty końcowe podłużnego profilu doliny Liwca (A–B)

(W. Szymański 1968, s. 180–181; Grodziska Mazowska., s. 104–106). Grodzisko w Podnieśnie położone jest na lewym brzegu rzeczki Sosny, prawego dopływu Liwca, na dnie jej podmokłej dolinki. Obiekt ten znany jest jedynie z krótkiego rozpoznania sondażowego (2 wykopy o łącznej powierzchni 40 m²), a podstawą jego datowania były ułamki naczyń⁸. Jeśli nasze domniemanie o chronologicznym następstwie Wyłazów i Podnieśna jest słuszne, to w ciągu horyzontu II musielibyśmy się liczyć z poważnymi zmianami geografii osadnictwa. Wzrosło wtedy znaczenie obszarów znajdujących się w środkowym biegu Liwca. Odległość między trzema funkcjonującymi tu grodziskami wynosiłaby po około 10 km – mielibyśmy więc do czynienia z okręgami grodowymi liczącymi około 80 km² powierzchni. Mniejsze i bardziej zwarte, aniżeli to miało miejsce w horyzoncie I, jednostki terytorialne sugerują jednocześnie zwiększenie potencjału demograficznego obszarów w dorzeczu środkowego Liwca.

Przedstawione wyżej uwagi na temat chronologii względnej wczesnośredniowiecznych grodzisk z dorzecza środkowego i dolnego Liwca skłaniają do niezbyt optymistycznego wniosku odnośnie określania wieku poszczególnych stanowisk jedynie na podstawie materiału ceramicznego. Pesymizm ten wzrasta jeszcze, gdy uwzględnimy, jak małe są w chwili obecnej możliwości wypracowania systemu chronologii względnej ceramiki: na interesującym nas obszarze brak stanowisk o wyraźnych sekwencjach stratygraficznych, a liczba zespołów zwartych, już opracowanych, bądź też dostępnych analizie, jest niewielka. Jedynym rozwiązaniem tej kwestii wydaje się być postulat intensyfikacji systematycznych badań wykopaliskowych. Wyniki badań geologiczno-geomorfologicznych mają jednakże pewien aspekt pozytywny, o wymiarze ogólnym, wykraczającym poza ramy niniejszego opracowania. Otóż wydaje się, że uzyskane rezultaty mogą być także pomocne przy określaniu chronologii względnej wszystkich stanowisk wczesnośredniowiecznych, rejestrowanych w trakcie badań powierzchniowych. Także i w tym przypadku (podobnie, jak to miało miejsce w odniesieniu do grodzisk), należałoby przyjąć, że stanowiska odkrywane na krawędzi doliny Liwca oraz na jego wyższych tarasach są starsze od stanowisk lokalizowanych w obrębie doliny rzeki.

Uwagi końcowe

Mimo, że podstawowym zadaniem niniejszego artykułu była próba chronologicznego rozwarstwienia wczesnośredniowiecznych grodzisk usytuowanych w środkowym i dolnym biegu Liwca, nie sposób uniknąć py-

tania o związki tych obiektów z historią pogranicza polsko-ruskiego w młodszych fazach wczesnego średniowiecza. W dotychczasowych rozważaniach dotyczących przebiegu granic dzielących między X a XIII w. państwo polskie i Ruś Kijowską (od XII w. – poszczególne księstwa ruskie) można się spotkać z charakterystyczną niekonsekwencją. Podkreśla się, że we wczesnym średniowieczu rzeki nie były granicami, stanowiły natomiast osie, wzdłuż których rozwijały się poszczególne centra osadnicze. Zwraca się przy tym uwagę na integrującą osadnictwo wczesnośredniowieczne rolę szlaków komunikacyjnych, wykorzystujących właśnie doliny rzeczne. Według tej koncepcji we wczesnym średniowieczu należy się raczej liczyć z obecnością pasów pogranicznych, biegnących wzdłuż wododziałów poszczególnych rzek (J. Natanson-Leski 1953, s. 43). Z drugiej jednak strony można zaobserwować dążność większości autorów do wytyczania granic liniowych, przy czym granice te są bardzo często wyznaczane właśnie wzdłuż dolin rzecznych. Mamy więc na ogół do czynienia ze statycznym podejściem do kwestii granic; co więcej, próbuje się wytyczać granice liniowe dla odcinków czasowych przekraczających kilka stuleci. Przykładem takich właśnie niekonsekwencji w odniesieniu do interesującego nas terenu mogą być dywagacje H. Łowmiańskiego, który po ogólnych rozważaniach dotyczących charakteru osadnictwa mazowieckiego, lokalizowanego w dorzeczu Liwca, kreśli w efekcie końcowym zdecydowanie liniową granicę, opowiadając się przy tym za stwierdzeniem, że właśnie Liwiec w swym środkowym biegu był od schyłku X w. wschodnią granicą tej części Mazowsza (H. Łowmiański 1967, s. 143–144; 1973, s. 507, mapa 10). Tymczasem można przyjąć, że jeszcze co najmniej w 2. połowie XIV w. Liwiec nie miał charakteru rzeki granicznej, skoro z podziałów dokonanych w 1379 r. przez księcia mazowieckiego Siemowita III wynika, że podlegały mu także obszary znajdujące się na prawym, wschodnim brzegu tej rzeki (por. W. Smoleński 1908, s. 17).

Konfrontacja danych archeologicznych, uzyskanych w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w Grodzisku, z analizą enigmatycznych wzmianek w źródłach pisanych, skłania do wysunięcia przypuszczenia, że powstanie zewnętrznej linii wałów tego grodziska należałoby odnosić do czasów po 1047 r. Najprawdopodobniej właśnie po stłumieniu buntu Mieciaława granica państwa polskiego przesunęła się w tym rejonie z dorzecza Bugu w rejon międzyrzeczca Bugu i Liwca⁹. Centrum lokalnej władzy administracyjno-politycznej był w tym regionie niewątpliwie właśnie gród w Grodzisku, który w chwili obecnej może być utożsamiany z najstarszym Liwem. Wybór tego miejsca nie był zapewne przypadkowy, skoro tu właśnie już w X w. począł się umacniać ośrodek (Grodzisk, 1. faza) krystalizującej się w dorzeczu środkowego Liwca sieci osadniczej. Ten najstarszy nurt osadniczy wykazuje dość silne powiązania

⁸ Na podstawie publikacji trudno jest się zorientować, jaki właściwie obszar został przebadany w czasie badań sondażowych w Podnieśnie. W tekście W. Szymański pisze o jednym wykopie o wymiarach 2×16 m, założonym w części przywałowej, oraz o dwóch wykopach o wymiarach 2×4 m, założonych na majdanie grodziska, co dawałoby w sumie obszar o powierzchni 48 m². Jednakże na planie tachimetrycznym grodziska widnieje tylko wykop założony w części przywałowej oraz jeden wykop na majdanie – łącznie 40 m² (Grodziska Mazowska..., s. 104, ryc. 167).

⁹ Jeszcze w czasach Bolesława Chrobrego Brześć znajdował się w granicach państwa Piastów (por. W. Wróblewski 1991; tam literatura przedmiotu).

z terenami właściwego Mazowsza – Mazowsza Płockiego. Młodszy nurt osadniczy rozpoczął się zapewne w 2. połowie XI w. i związany był z kolei z terenami Mazowsza Czerskiego. Ta dwutorowość najstarszych fal osadniczych, kierujących się od X w. ku obszarom dorzecza środkowego Liwca (por. A. Wolff 1955, s. 377), odbija się jeszcze słabym echem na późniejszym, niejasnym przebiegu granic kościelnych (J. Nowacki 1964, s. 38–39)¹⁰.

Wiodąca rola centrum administracyjnego zlokalizowanego nad środkowym Liwcem wzrasta jeszcze bardziej w czasie trwania horyzontu II. Znaczny udział w krzepnięciu lokalnych struktur osadniczych miały niewątpliwie korzystne zmiany o podłożu ekonomicznym: mamy tu na myśli biegnący właśnie przez tereny dorzecza środkowego Liwca szlak handlowy, łączący od co najmniej XIII w. Drohiczyn z Czerskiem (por. T. Kiersnowska 1986, s. 153–154).

Bez wątplenia można obecnie stwierdzić, że wczesnośredniowieczne grodziska usytuowane nad środkowym i dolnym Liwcem związane były z administracyjno-politycznymi strukturami państwa polskiego. Jednoznaczna odpowiedź na pytanie, jak daleko w kierunku wschodnim sięgały tu osadnicze wpływy państwa Piastów w okresie między XI a XIII w. nie wydaje się obecnie możliwa. Tym bardziej, że badania nad osadnictwem stref pograniczy są wyjątkowo trudne, gdyż zarówno granice między poszczególnymi etnosami, jak i granice polityczne, podlegały licznym zmianom w czasie i na ogół nie pokrywały się ze sobą¹¹. Stąd też konieczność niezwykle ostrożnego i wyważonego doboru i interpretacji poddawanych analizie źródeł. Wszelkie próby statycznego traktowania kwestii granic – zarówno politycznych, jak i etnicznych – prowadzą nieuchronnie do znacznych przekłamań i uproszczeń (por. S. M. Kuczyński 1962, s. 233–234).

Wydaje się, że w rozważaniach związanych z ustalaniem przebiegu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza pogranicza polsko-ruskiego, należałoby większą niż do tej pory uwagę poświęcić analizie prze-

strzennego rozkładu zlokalizowanych w tym rejonie grodzisk. Dla obszarów międzyrzecza Bugu i Krzny J. Kałaga (1989) zwróciła ostatnio uwagę na fakt, że grodziska tego regionu układają się w charakterystyczne pary, tworząc jednocześnie pas o szerokości około 10–15 km, przebiegający wyraźnie granicą wododziałów¹². To samo zjawisko można także zaobserwować w międzyrzeczu Bugu i Liwca, np. w przypadku grodzisk w Podnieśnie i Włódkach czy Czołomyjach i Dzieciołach. Na istnienie w tym rejonie pasa rozrzedzonego osadnictwa wczesnośredniowiecznego wskazują także dane uzyskane w wyniku systematycznych badań powierzchniowych. Należałoby założyć, że obszar wododziału Bugu i Liwca stanowił naturalną granicę zwartego osadnictwa mazowieckiego i ruskiego, będąc jednocześnie terenem osmozy zjawisk kulturowych i wzajemnego krzyżowania się prądów osadniczych. Wydaje się więc, że bardziej zasadne byłoby przyjęcie dla tych obszarów granic o charakterze otwartym, zmieniających się w czasie w zależności od stopnia nasilenia procesów kolonizacyjnych, czy też pod wpływem konkretnych faktów politycznych. Godzi się zresztą w tym miejscu przypomnieć, że podobny, otwarty charakter wschodniej granicy archidakonatu czerskiego dostrzegał już przed stu laty, w 1890 r., W. Abraham (1962, s. 129).

Studia związane z charakterem osadnictwa i przebiegiem pogranicza polsko-ruskiego w młodszych fazach wczesnego średniowiecza wymagają dalszej szczegółowej analizy źródeł pisanych, toponomastycznych i archeologicznych. Przedstawiona w niniejszym artykule chronologia względna wczesnośredniowiecznych grodzisk znad środkowego i dolnego Liwca jest jedynie kolejnym krokiem wiodącym ku lepszemu niż do tej pory zrozumieniu tego problemu¹³.

Dr Wojciech Wróblewski
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Żwirki i Wigury 97/99
02-089 Warszawa

BIBLIOGRAFIA

- A b r a h a m, W.
1962 Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII, Poznań.
A r n o l d, S.
1968 Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII), [w:] *Z dziejów średniowiecza*. Wybór pism, Warszawa.

- B i e r n a c k i, Z.
1968 Wiek oraz przebieg przyrostu mięszości mad na tarasie zalewowym Wisły w świetle stanowisk archeologicznych, „Przegląd Geologiczny” 16, s. 13–20.
1969 Paleohydrologia Wisły w rejonie Warszawy od wczesnego średniowiecza do początku XX wieku zarejestrowana w zespołach sedymentacyjnych aluwiiów, „Warszawskie Materiały Archeologiczne” 4-5, s. 167–200.

¹⁰ Powyższe uwagi dotyczą napływu na te tereny osadników mazowieckich w okresie kształtowania się monarchii wczesnopiastowskiej. Zastali oni w dorzeczu środkowego Liwca niewielkie gniazdo osadnicze ludności, która przybyła tu w IX–pocz. X w. ze wschodu, prawdopodobnie z obszarów międzyrzecza Dniepru, Prypeci i Bugu (por. W. Wróblewski 1995).

¹¹ Szczególnie skomplikowany dla dziejów pogranicza polsko-ruskiego był przełom XII i XIII w. W okresie tym kilkakrotnie dochodziło do znacznych przesunięć linii granicznej (B. Włodarski 1959; 1966; 1969; J. Tyszkiewicz 1974, s. 178–184; A. B. Golovko 1988, s. 72–100).

¹² Autorka wymienia pary grodzisk: Żabce–Bereza, Halasy–Drelów, Huszlew–Sokule i Walim–Dokudów (ewentualnie Dobryń). Zasadność tej hipotezy winna być oczywiście zweryfikowana poprzez ustalenie bardziej niż do tej pory dokładnej chronologii dla wszystkich tych obiektów.

¹³ Niniejszy artykuł powstał na zamówienie Redakcji „Światowita”, gdzie został złożony w marcu 1991 r. Wobec niejasnych ówczesnie perspektyw publikacji na łamach tego pisma, wycofałem go stamtąd i we wrześniu 1992 r. przekazałem Redakcji „Wiadomości Archeologicznych”.

- Buczek, K.
1960 Ziemie polskie przed tysiącem lat. Zarys geograficzno-historyczny, Wrocław-Kraków.
- Buko, A.
1990 Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań, Wrocław.
- Chmielewska A.
1975 Osadnictwo w Polsce środkowej w okresie od połowy X do połowy XIII w., PMMAE 22, s. 331–371.
- Dzierżek, J., Nitychoruk, J.
1987 Zarys budowy geologicznej i paleogeografii okolic Grodziska, maszynopis w Instytucie Archeologii UW.
1989 Rekonstrukcja zmian sedimentacyjnych oraz rozwoju osadnictwa w dolinie Liwca od wczesnego średniowiecza do czasów współczesnych, maszynopis w Instytucie Archeologii UW.
- Dzierżek, J., Nitychoruk, J., Wróblewski, W.
1990 Wczesnośredniowieczne grodzisko we wsi Grodzisk, woj. Siedlce w świetle badań geologiczno-geomorfologicznych, SprArch. XLI, s. 317–326.
- Falkowski, E.
1970 Zasady interpretacji budowy geologicznej aluwii dolin dojrzałych na podstawie odcinka Wisły środkowej, „Przegląd Geologiczny” 18, s. 370–372.
1971 Historia i prognoza rozwoju układu koryta wybranych odcinków rzek nizinnych Polski, „Biuletyn Geologiczny Wydziału Geologii UW” 12, s. 5–109.
1975 Variability of channel processes of lowland rivers in Poland and changes of the valley floors during the Holocene, „Biuletyn Geologiczny Wydziału Geologii UW” 19, s. 45–78.
- Gajewski, L. i in.
1970 Gajewski L., Górski I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Badania sondażowe grodzisk Mazowsza i Podlasia w latach 1966–1968, SprArch. XXII, s. 151–172.
- Galiczka, I.
1964 Katalog zabytków, tom 10, zeszyt 26: Woj. warszawskie, powiat węgrowski, Warszawa.
- Golovko, A. B.
1988 Drevnaja Rus’ i Pol’sha v političeskich vzaimootnošenijach X – pervoj treti XIII vv., Kiev.
- Grodziska Mazowska...
1976 Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego), napisali I. Górski, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański oraz L. Gajewski i Ł. Okulicz, Wrocław.
- Guérquin, B.
1984 Zamki w Polsce, Warszawa.
- Hensel, W.
1950 Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, tom I, Poznań.
- Herrmann, J.
1959 Wasserstand und Siedlung im Spree-Havel-Gebiet in frühgeschichtlicher Zeit, „Ausgrabungen und Funde” 4, s. 90–106.
- Hilczernowa, Z.
1967 Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku, Wrocław.
- Hoczyk-Siwkowska, S.
1988 Typologia grodzisk wczesnośredniowiecznych między Wisłą a Bugiem (VII–X w.), [w:] Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej, tom 2, Wrocław, s. 47–53.
- Hołubowicz, W.
1950 Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi, Toruń.
1965 Garncarstwo wczesnośredniowieczne Słowian, Wrocław.
- Jagodziński, M., Kasprzycka, M.
1990 Zarys problematyki badawczej wczesnośredniowiecznej osady rzemieślniczo-handlowej w Janowie Pomorskim (gmina Elbląg), PomAnt. XIV, s. 9–49.
- Jankuhn, H.
1983 Wprowadzenie do archeologii osadnictwa, Warszawa.
- Jażdżewski, K.
1967 Tabele chronologiczne do pradziejów Europy środkowej i środkowo-wschodniej, PMMAE 14, s. 5–9.
- Kalaga, J.
1989 Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Krzesku–Królowej Niwie, woj. siedleckie, maszynopis rozprawy doktorskiej w Instytucie Archeologii UW.
- Kasperiowicz, A.
1985 Najdawniejsza przynależność terytorialna Mazowsza południowego, „Przegląd Historyczny” 76, s. 15–41.
- Kiersnowska, T.
1986 Czernsk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu, Warszawa.
- Kondracki, J.
1981 Geografia fizyczna Polski, Warszawa.
- Kowalski, T. (wyd.)
1946 Relacja Ibrahima ibn Ja’kuba z podróży do krajów słowiańskich w relacji al-Bekriego, Monumenta Poloniae Historica, Nova Series, tom I, Kraków.
- Kozarski, S., Rotnicki, K.
1977 Valley floors and changes of river channel patterns in the North Polish Plain during the late-Würm and Holocene, „Quaestiones Geographicae” 4, s. 51–93.
1978 Problemy późnowürmskiego i holocеноńskiego rozwoju den dolinnych na Niżu Polskim, „Prace Komisji Geograficzno-Geologicznej PTPN” 19, s. 1–57.
- Kozieł, S., Żurowska, K.
1980 Wawel, [w:] Słownik Strażności Słowiańskich, tom 6, Wrocław, s. 343–349.
- Kuczyński, S. M.
1962 Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980), Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia, tom I, s. 233–251.
- Kurnatowska, Z.
1973 Główne momenty rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa polskiego, KHKM XXI, s. 435–446.
- Łowmiański, H.
1967 Początki Polski, tom III, Warszawa.
1973 Początki Polski, tom V, Warszawa.
- Łuniewski, T.
1881 Brzegi i dolina Liwca, „Pamiętnik Fizjograficzny” I, s. 453–463.
1882 Cmentarzysko starożytne w Żarnówce, WA IV, s. 109–126.
- Mikulski, Z.
1965 Zarys hydrografii Polski, Warszawa.
- Miskiewiczowa, M.
1981 Mazowsze wschodnie we wczesnym średniowieczu, Warszawa.
1988 Mazowsze wczesnośredniowieczne – pojęcie historyczne a rzeczywistość archeologiczna, [w:] Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej, tom 2, Wrocław, s. 89–96.
- Musiłowicz, K.
1960 Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu, MW V, s. 187–230.

- Musierowicz, A. i in.
- 1968 Musierowicz A., Olszewski Z., Kuźnicki F., Święcicki C., Konecka-Betley K., Leszczyńska E., *The Soils of the Vistodship of Warsaw*, Warszawa.
- Natanson - Leski, J.
- 1953 *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław.
- Nosek, S.
- 1951 *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales UMCS” section F, vol. VI, Lublin.
- Nowacki, J.
- 1964 *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, tom 2, Poznań.
- Nowakowski, A., Wieczorek, J.
- 1968 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wieścicach*, pow. Poddębice, SprArch. XIX, s. 205–208.
- Packulanka, U.
- 1952 *Zasięg Gopla i jego połączenia z Wisłą w naszej erze*, „Przegląd Zachodni” 8, nr 11-12, s. 575–584.
- Paderewska, L.
- 1968 *Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych na grodziskach w Barchowie*, pow. Węgrów i w Grodzisku, pow. Mińsk Mazowiecki w 1965 r., SprArch. XIX, s. 190–191.
- Parczewski, M.
- 1982 *Plaskowiz Głubczycki we wczesnym średniowieczu*, Prace Archeologiczne 31, Kraków.
- Podwińska, Z.
- 1971 *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu*. Żreb, wieś, Opole, Wrocław.
- Rauhutowa, J.
- 1976 *Czersk we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
- Różycki, S. Z.
- 1972 *Pleystocen Polski środkowej*, Warszawa.
- Smoleński, W.
- 1908 *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków.
- Starkel, L.
- 1977 *Paleogeografia holocenu*, Warszawa.
- Szymański, W.
- 1968 *Sprawozdanie z badań sondażowych na grodziskach w Dźwierzynie, Karwosiakach, Słupnie*, pow. Płock, Huszlew, pow. Łosice, Krzesku–Królowej Niwie i Podnieśnie, pow. Siedlce, SprArch. XIX, s. 177–181.
- Tomaszewski, Z.
- 1956 *Sprawozdanie Zakładu Architektury Polskiej PW za lata 1953/54 i 1954/55*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1, s. 205.
- Tyszkiewicz, J.
- 1974 *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Warszawa.
- Wawrzynicki, M.
- 1910 *Materiały do mapy archeologicznej Polski*, MAAE XI, s. 70–75.
- 1912 *Materiały do mapy archeologicznej Polski*, MAAE XII, s. 53–57.
- 1913 *Poszukiwania zabytków archeologicznych w Królestwie Polskim*, MAAE XIII, s. 35–36.
- Witanowski, M. R.
- 1922 *Archeologia przeddziewowa w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIII, Warszawa 1898, WA VII, s. 145–146.
- Włodarski, B.
- 1959 *Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich*, „Zapiski Historyczne” 24, s. 7–35.
- 1966 *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa.
- 1969 *Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego*, KH 76, s. 5–18.
- Wolff, A.
- 1955 *Uwagi w sprawie osadnictwa Równiny Praskiej w w. XI–XVI*, HKHM III, s. 375–402.
- Wróblewski, W.
- 1990 *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych w Grodzisku*, woj. Siedlce, stan. 1, w latach 1983–1986, SprArch. XLI, s. 295–315.
- 1991 *Wczesnośredniowieczna sieć osadnicza dorzecza środkowego Liwca. Stan i potrzeby badań archeologicznych*, „Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie woj. siedleckiego” 7 (2), s. 63–87.
- 1995 *Rubież zachodnia czy wschodnia? Z badań nad początkami wczesnośredniowiecznego osadnictwa w dorzeczu Liwca*, [w:] *Nunc de Svebis dicendum est...* Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amicis et discipulis dicata, Warszawa, s. 271–287.

RELATIVE CHRONOLOGY OF EARLY MEDIEVAL EARTHWORKS ON THE MIDDLE AND LOWER LIWIEC (EASTERN POLAND)

INSIGHTS FROM THE STUDY OF THE REGION'S GEOLOGY AND GEOMORPHOLOGY

SUMMARY

The basin of the Liwiec River is one of archaeologically least investigated areas of central-eastern Poland (between the Vistula, Bug and Wieprz Rivers). Evidence from the 12th and 13th c. written sources is lacking. Regular study of the Early Medieval pattern of settlement on the Liwiec was initiated only in 1983 when excavation was started of the Early Medieval earthwork at the village of Grodzisk (Phase 1 – 10th c., phase 2 – mid 11th c. to the beginning of 13th c.). In the present study an attempt is made to define the relative chronology of Early Medieval earthworks on the Middle and Lower Liwiec with the help of data obtained from the investigation study of the region's geology and geomorphology rather than strictly archaeological evidence.

A major challenge in the interpretation of archaeological evidence recovered from the Liwiec catchment is how to accurately define its chronology. Over 90% of finds dated to the Early Medieval period is made up by pottery which unfortunately is not a very sensitive chronological indicator. Moreover, pottery finds originate from outside closed assemblages making it difficult at present to elaborate a clear scheme of relative chronology. The generally used system of dating Early Medieval pottery within the framework of absolute chronology has a margin of error of 100–200 years. This poses a serious problem when studying the processes of settlement dynamics. There is a need therefore to seek other methods for defining chronological phases of local 10th–13th c. settlement network in the Liwiec catchment.

In investigating the geology and geomorphology in the Liwiec valley the aim was to determine the water levels in the river in the Early Medieval Period. Detailed analysis was made in the middle and lower course of Liwiec, which have well defined flood terraces. These are useful in reconstructing the natural history of the river during the last several hundred years. With a length of 126 km and catchment of ca. 2.770 km² Liwiec is a swiftly flowing stream registering substantial (up to 3 m in its lower course) fluctuation in its water levels and strongly meandering as well. Liwiec has developed numerous old channels, especially in its middle and lower course, branches and stretches of standing water. In its upper stretch the valley is much less well-defined as a result of hydrographic conditions changing over time.

The first series of geomorphology studies in the Liwiec catchment was carried out in 1987 at the Early Medieval earthwork in the village of Grodzisk. It was established that in the period when the earthwork was in use the channel of the Liwiec was 6–7 m higher than at present. Gradual erosion of the river bed started at the turn of the 12th and the 13th c. leading to a marked drop in the water level in the river. All of this suggests that the 14th c. castle at Liw cannot have had a predecessor in the form of an Early Medieval – 12th c. earthwork. In the period when the Grodzisk earthwork was still in function (12th/13th c.) the site subsequently occupied by the castle at Liw, which lies within the valley would have been below the waterline.

The next step was a study of the geology of other four Early Medieval earthworks situated on the Middle and Lower Liwiec: Barchów (previously dated to the 10th–11th c.), Liw (12th c.?), Grodzisk and Wylazy (11th–12th c.). Except for Grodzisk all these sites had been investigated to a limited extent by sondage and were dated primarily on the basis of the modest quantity of pottery finds. The study included also three other conjectured no longer existent Early Medieval earthworks (Łochów, Węgrów and Kucyk, previous localisation: Wyszaków) which tend to be overlooked by researchers. Their approximate location in the field was established following a careful analysis of meagre late 19th and 20th c. references.

Researchers concerned with Early Medieval settlement in Poland generally assume that in the older phases of this period (6th–9th c.) the groundwater table and water levels in rivers were considerably lower than today and that this made it possible for villages and earthworks to be set up in river valleys. According to this concept settlement started to move out of the valleys towards the valley margin with the rise in water levels, i.e., from the 10th c. onwards. Nevertheless, a number of 11th–13th c. settlements is known which are found on the river valley floor. It may be added that geologists and hydrologists have yet to reach a consensus on the subject of groundwater levels and development of river valleys in the youngest stages of the Holocene. Consequently, the results of the geomorphologic study presented

here may be related only to the analysed stretch of the Liwiec Valley and should not be mechanically be transposed onto other areas.

The second series of investigations of geology and geomorphology was carried out in 1989. Its results fully confirmed the conclusions reached in 1987 with regard to Grodzisk. Only the earthwork at this site lies outside the river valley on the edge of the upland. A similar location, on the highest, fourth, terrace is seen at Wylazy. The establishment at Barchów and the castle at Liw occupy a younger, third river terrace.

The oldest flood terrace in the valley of the Liwiec is the at present poorly preserved terrace IV. Terrace III is slightly younger while terraces I and II are much later developments. Assuming the gradual decline of the water levels in the Liwiec it may be supposed that the oldest of the studied earthworks is the one at Grodzisk, rising on the edge of a marshy and river valley unsuitable for settlement. Lowering of the water level in the river and development of terrace IV made settlement possible also in the valley of the Liwiec; consequently, the earthwork at Wylazy would have developed presumably still in the period when the Grodzisk earthwork was in function. Decidedly the youngest earthwork would be Barchów, situated on terrace III while Liw is an establishment dating to the mature Medieval Period (14th c. onwards).

Analysis of the geology and geomorphology of earthworks in question helped to establish their relative chronology. In the proposed scheme, earthworks at Grodzisk, Wylazy and Łochów are dated to the oldest horizon I, while earthworks at Kucyk, Barchów and Węgrów(?) date to the younger horizon II. Both chronological horizons fit in the period between the 10th and the 13th c. In horizon II there was a visible concentration of stronghold settlement in the middle course of the Liwiec; perhaps functions served by the earthwork at Wylazy were taken over after it was deserted by the earthwork at Podnieśno, previously dated to the 11th c. For the studied stretch of the Liwiec it may be assumed that the process of colonisation of the river valley proper took place parallel with the falling water levels only in the younger phases of the early Middle Ages.

Both the analysis of archaeological data and of indirect written evidence relating to administrative and church territorial divisions of this part of Poland in the early Middle Ages suggest that the area lying between the Bug and Liwiec had a frontier, Polish-Ruthenian character. Data available is too imprecise to attempt reconstruction of the Polish-Ruthenian frontier in the region. But we may assume that most probably from the middle of the 11th c. a frontier belt started taking shape here, open in character, following the line of the water divide of both the rivers in question. The relative chronology of early Medieval earthworks lying on the Middle and Lower Liwiec presented here is a further step leading to a more precise than at present definition of the character and course of the Polish-Ruthenian border area between the 11th and the 13th c. in the region.

thum. A. Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków	MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)	PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa	PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha	PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford	Prahistoria ziem polskich	– Prahistoria ziem polskich, tom I: Paleolit i mezolit (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: Neolit (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom IV: Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: Późny okres lateński i okres rzymski (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin	Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn	PSAS	– „Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland”, Salisbury
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)	PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź	RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale	SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz	SIA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa	SovArch	– „Sovetskaja Archeologia” (Советская археология), Moskva
KSIA	– Kratkie soobščeniija Instituta archeologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva	SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
MIA	– Materialy i issledovanija po archeologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva	SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków	WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa	ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa	ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)		

